

University of Groningen

Identiteit en samenleving

Nieuwhof, Annet ; Nicolay, Johan

Published in:
De geschiedenis van terpen- en wierdenland

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2018

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Nieuwhof, A., & Nicolay, J. (2018). Identiteit en samenleving: terpen en wierden in de wijde wereld. In A. Nieuwhof, J. Nicolay, & J. Wiersma (editors), *De geschiedenis van terpen- en wierdenland: Een verhaal in ontwikkeling* (blz. 57-84). (Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek; Vol. 100). Groningen: Vereniging voor Terpenonderzoek.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

De geschiedenis van terpen- en wierdenland

Een verhaal in ontwikkeling

Annet Nieuwhof

Johan Nicolay

Jeroen Wiersma

(redactie)

Terpen en Wierden land

Deze uitgave maakt onderdeel uit van het project *Terpen- en Wierdenland, een verhaal in ontwikkeling*, waarin participeren:

rijksuniversiteit
 groningen

groninger instituut
voor archeologie

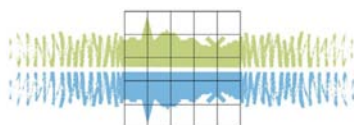

terpencentrum

faculteit der letteren
kenniscentrum landschap

Landschapsbeheer
Groningen

Landschapsbeheer Friesland

Het project *Terpen- en Wierdenland* werd mede mogelijk gemaakt door:

waddenfonds

provincie
 groningen

provinsje fryslân
provincie fryslân

Gemeente De Marne

gemeente
EEMSHOOFD

Gemeente

Delfzijl

COLOFON

UITGEVER

Vereniging voor Terpenonderzoek
p/a Groninger Instituut voor Archeologie
Poststraat 6
9712 ER Groningen

EINDREDACTIE

A. Nieuwhof

OPMAAK EN OMSLAG

Redactie

DRUK

Drukkerij Tienkamp, Groningen (www.drukkerijtienkamp.nl)

ABONNEMENTEN

Via lidmaatschap vereniging (www.terpenonderzoek.nl)

ISSN 0920-2587

ISBN 978-90-829691-0-8

Copyright © 2018 Individual authors and Vereniging voor Terpenonderzoek

Omslagontwerp A. Nieuwhof. Foto's: Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie (boven); Project Terpen- en Wierdenland/A. Venema (linksonder); M. Schepers (rechtsonder); kaartondergrond Deltares.

Inhoudsopgave

	Voorwoord	7
1	Het ontstaan van het terpen- en wierdenlandschap <i>Jeroen Wiersma & Annet Nieuwhof</i>	11
2	Dagelijks leven op terpen en wierden <i>Annet Nieuwhof</i>	27
3	Identiteit en samenleving: terpen en wierden in de wijde wereld <i>Annet Nieuwhof & Johan Nicolay</i>	57
4	Noord-Nederland na de bedijkingen <i>Jeroen Wiersma</i>	85
5	Wijnaldum: koningsterp aan de Ried <i>Johan Nicolay & Gerard Aalbersberg</i>	113
6	Firdgum: pioniers, boeren en terpbewoners <i>Johan Nicolay, Mans Schepers, Daniël Postma & Angelique Kaspers</i>	133
7	Hallum: ‘nieuwe Friezen’ in beeld <i>Johan Nicolay, Sebastiaan Pelsmaeker, Daniël Postma & Haije Veenstra</i>	149
8	Ulrum: dubbelwierde op een markante kwelderwal <i>Johan Nicolay, Mans Schepers & Annet Nieuwhof</i>	173
9	Warffum: dorpswierde, boerderijplaats en Oude dijk <i>Johan Nicolay, Annet Nieuwhof, Haije Veenstra & Adriana Bakker</i>	197
10	Godlinze: van krijgersgraf tot adellijke borg <i>Johan Nicolay, Sebastiaan Pelsmaeker, Adriana Bakker, Gerard Aalbersberg & Annet Nieuwhof</i>	215

Voorwoord

In 2014 honoreerde het Waddenfonds een projectaanvraag onder de titel *Terpen- en Wierdenland. Een verhaal in ontwikkeling*. De aanvraag was ingediend door een aantal organisaties: de Provincie Groningen en de Provincie Fryslân, Landschapsbeheer Friesland en Landschapsbeheer Groningen, het Wierdenlandmuseum te Ezinge, en de Rijksuniversiteit Groningen, de laatste via twee onderzoeksgroepen: het Kenniscentrum Landschap en het Terpencentrum van het Groninger Instituut voor Archeologie, beide vallend onder de Faculteit der Letteren. Het project werd in oktober van 2018 formeel afgesloten.

Het doel van het project was om, samen met de bewoners, het verhaal van het terpen- en wierdenland 'boven water te halen' en een grotere bekendheid te geven, en het te benutten voor de verbetering van de kwaliteit van leven in deze dorpen in het bijzonder, en in het terpen- en wierdengebied in het algemeen. Het was opgezet als een pilotproject. Er werden zes terp/wierdedorpen gekozen uit kustgemeentes (een voorwaarde van het Waddenfonds), drie in elke provincie: Wijnaldum, Firdgum en Hallum in Friesland, Ulrum, Warffum en Godlinze in Groningen. Wellicht worden in de toekomst ook andere terp- en wierdedorpen betrokken in een vervolgproject.

Het verhaal van het terpen- en wierdenland omvat de archeologie en geschiedenis van het noordelijke kustgebied in ruime zin. Uitgangspunt is de ontwikkeling van het landschap onder invloed van menselijke bewoning. Daarin had de archeologie in het verleden een sleutelrol, vooral door het werk van A.E. van Giffen. Toen de bioloog Van Giffen in het begin van de 20ste eeuw voor een carrière in de archeologie koos, plaatste hij het onderzoek naar de bewoningsgeschiedenis van het terpen- en wierdengebied in de context van de ontwikkeling van het landschap. Zo bracht hij een blijvende verbinding tot stand tussen de voorheen vooral cultuurhistorisch gerichte archeologie en natuurwetenschappelijke disciplines als geologie, zoölogie en botanie.

Om maximaal profijt te kunnen trekken van de in de archeologie opgebouwde kennis over het terpen- en wierdengebied werd ook de uitwerking van oud onderzoek opgenomen in het Terpen- en Wierdenlandproject. Daarvoor werden twee iconische opgravingen gekozen: Ezinge en Wijnaldum-Tjitsma. Ezinge werd daarmee het zevende dorp in het project, ook al ligt het niet in een kustgemeente. Deze wierde werd tussen 1923 en 1934 opgegraven door Van Giffen van het toenmalige Biologisch-Archeologisch Instituut, het huidige Groninger Instituut voor Archeologie. Het onderzoek werd indertijd echter alleen in voorlopige vorm gepubliceerd. In 2011 kon een begin worden gemaakt met de volledige uitwerking dankzij een subsidie van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO). Daarmee werd het mogelijk om het omvangrijke vondstmateriaal te analyseren en, in 2014, te publiceren in deze zelfde serie, als 96ste Jaarverslag van de Vereniging voor Terpenonderzoek. De opgraving is echter nog lang niet volledig uitgewerkt. Dankzij het project Terpen- en Wierdenland kon het werk worden voortgezet. Het ligt in de bedoeling om in 2019 een volgend boek over Ezinge te publiceren, waarin ditmaal de bewoningsgeschiedenis centraal staat.

In de terp Wijnaldum-Tjitsma werd tussen 1991 en 1993 een grote opgraving uitgevoerd. De resultaten van deze opgraving zijn voor een belangrijk deel al verschenen in 1999, maar belangrijke materiaalcategorieën als handgemaakt aardewerk en middeleeuws draaischijfaardewerk waren nog altijd niet gepubliceerd. Ook daarover zal medio 2019 een nieuwe wetenschappelijke uitgave verschijnen. De nieuwe boeken over Ezinge en Wijnaldum worden in het Engels uitgegeven om de bijzondere archeologie van terpen- en wierdenland ook internationaal voor het voetlicht te brengen.

Tijdens de looptijd van het project werd niet alleen oud onderzoek verder uitgewerkt, maar werd ook nieuw, kleinschalig onderzoek uitgevoerd in en rond de zes uitverkoren terpen en wierden. Dat bestond uit booronderzoek en kleine 'kijkgaatjes'. Ondanks de bescheiden schaal leverde dit onderzoek nieuwe gegevens op die het, in combinatie met bestaande gegevens, mogelijk maken om een nieuw verhaal te vertellen over de wordingsgeschiedenissen van deze en andere terpen en wierden.

Naast veel lokale aandacht voor landschap, geschiedenis en archeologie, en praktische verbeteringen en verfraaiingen in de zes dorpen, had het project ook als doel om het verhaal van het Terpen- en Wierdenland in het algemeen meer bekendheid te geven. Met het oog daarop verscheen er eerder dit jaar al een publieksboek, geschreven door journalist en historicus Erik Betten. Hij putte voor zijn boek uit de verhalen die door deelnemers aan het project (ondergetekenden) zijn geschreven: over de zes dorpen en over Ezinge, maar ook over de geschiedenis van het landschap, het dagelijks leven in het verleden, de sociaal-politieke geschiedenis, en over het landschap en de bewoners na de bedijkingen. Die

verhalen berusten deels op nieuw onderzoek en deels op nieuwe conclusies uit ouder onderzoek. Deze 'brondocumenten' liggen aan de basis van het publiksboek en vormen nu de hoofdstukken van deze uitgave.

Dit boek beschrijft de stand van zaken in het moderne onderzoek naar de bewoningsgeschiedenis van het terpen- en wierdenlandschap, zowel vanuit archeologisch als vanuit landschaps-historisch oogpunt. De verhalen van de zes dorpen vormen *case-studies*, die het mogelijk maken om verschillende thema's uit te lichten. Achtereenvolgens zijn dat: vroegmiddeleeuwse politieke ontwikkelingen (Wijnaldum); vroegmiddeleeuwse pionierende boeren en hun zodenhuizen (Firdgum); het bewoningshaat en de komst van nieuwe bewoners in het terpen- en wierdengebied in de 5de eeuw (Hallum); de mogelijkheden voor akkerbouw in dit gebied (Ulrum); bedijkingen, inpolderingen en boerderijplaatsen (Warffum); en de Frankische veroveringen en het veranderende grafritueel ten tijde van de kerstening (Godlinze). De zes dorpen liggen in kustgemeentes, dat wil zeggen in het meeste noordelijke deel van het terpen- en wierdengebied, het deel dat ook het laatst in gebruik werd genomen. Ze behoren dus tot de jongere generaties terpen en wierden. Ezingen daarentegen behoort tot de oudere terpen/wierden in dit gebied. Vanwege de grotere tijdsdiepte wordt Ezingen in de algemene hoofdstukken waarmee dit boek begint dan ook vaak als voorbeeld aangehaald.

Het verhaal van het terpen- en wierdenland is een verhaal in ontwikkeling. Dit boek beschrijft de stand van zaken van het moderne onderzoek, maar dat is niet meer dan een tussenstand. Nieuwe opgravingen leveren nog steeds nieuwe inzichten op, en dat geldt ook voor nieuwe onderzoeksvragen die naar aanleiding van oude vondsten en opgravingsresultaten worden gesteld. Vooral dat laatste heeft de laatste jaren veel nieuws gebracht. Terwijl de ontwikkeling en het gebruik van het landschap en de economie nog steeds belangrijke aandachtsgebieden zijn in het onderzoek, wordt ook de belevings- en denkwereld van mensen in het verleden een steeds belangrijker studieterrain. Aan de hand van archeologische resten blijken we daar meer over te weten kunnen komen dan in het verleden ooit voor mogelijk is gehouden. En het verhaal is nog niet af. Toekomstig onderzoek zal ongetwijfeld nieuwe inzichten opleveren, waardoor we niet alleen het verleden, maar ook onze eigen tijd beter zullen kunnen begrijpen.

Dit boek verschijnt als honderdste Jaarverslag van de Vereniging voor Terpenonderzoek. Wij zijn de Vereniging dankbaar dat zij als uitgever van dit boek wil optreden, en het project Terpen- en Wierdenland voor het mede-financieren van deze uitgave. Wij bedanken alle auteurs voor hun bijdragen, en de 'meelezers' van delen van dit boek, met name Gilles de Langen (Provincie Fryslân, Fryske Akademy en daarnaast als bijzonder hoogleraar Archeologie van het Noord-Nederlandse terpen- en wierdenlandschap verbonden aan het Terpencentrum van het Groninger Instituut voor Archeologie van de Rijksuniversiteit Groningen) en Theo Spek (als hoogleraar Landschapsgeschiedenis verbonden aan het Kenniscentrum Landschap van de Rijksuniversiteit Groningen) voor hun waardevolle opmerkingen en aanvullingen.

Een boek als dit kan niet zonder illustraties. Vele instanties hebben ruimhartig toestemming hebben gegeven voor het gebruik van beeldmateriaal: Deltares, de Rijksuniversiteit Groningen/Groninger Instituut voor Archeologie, het Terpen- en Wierdenlandproject, het Groninger Museum, het Fries Museum, het Rijksmuseum van Oudheden, Tresoar, de Groninger Archieven, de Groninger Universiteitsbibliotheek, MUG-ingenieursbureau, RAAP, Salisbury Archeologie, en het Noordelijk Archeologisch Depot te Nuis. Daarnaast waren er vele collega's die determinaties en andere deelonderzoeken hebben gedaan, of die foto's en tekeningen ter beschikking hebben gesteld. U vindt hun namen in de voetnoten en onder de betreffende figuren. Wij willen hen allen hartelijk bedanken.

Annet Nieuwhof, Johan Nicolay (beiden Terpencentrum) en Jeroen Wiersma (Kenniscentrum Landschap)

Contactgegevens

E-mail:

a.nieuwhof@rug.nl

j.a.w.nicolay@rug.nl

j.wiersma@rug.nl

3 Identiteit en samenleving: terpen en wierden in de wijde wereld

Annet Nieuwhof en Johan Nicolay

Inleiding

In het voorgaande hoofdstuk werd het bestaan in het terpen- en wierdengebied beschreven als een voornamelijk zelfvoorzienende samenleving. Alleen voor zaken als hout, steen en metaal was contact met andere gebieden nodig. Dat betekent echter niet dat de samenleving van het kustgebied naar binnen was gericht, en dat er verder geen contacten met de buitenwereld waren. Bovendien onderging de samenleving zelf in de loop van de tijd ingrijpende veranderingen. Zowel de dynamiek van het landschap als gebeurtenissen in en contacten met de buitenwereld beïnvloedden het leven van de terpbewoners, met name op het vlak van sociaal-politieke verhoudingen.

Dit hoofdstuk beschrijft de sociaal-politieke verhoudingen in het terpengebied, en de contacten van de bewoners met de buitenwereld, op basis van nieuwe inzichten uit ons onderzoek van de afgelopen vijftien jaar. Dat was met name gericht op de restanten van rituelen, op sociale netwerken, en op de uitwisseling van kostbaarheden, tegen de achtergrond van sociaal-politieke veranderingen.¹ In dit hoofdstuk ligt de nadruk op de ingrijpende veranderingen die plaatsvonden in de Romeinse tijd, de volksverhuizingstijd en de vroege middeleeuwen.

De indeling in periodes van de *Romeinse tijd*, in een vroeg-Romeinse, een midden-Romeinse en een laat-Romeinse tijd, werd in het vorige hoofdstuk al besproken. Daarop volgt de *volksverhuizingstijd*. Die begint al tijdens de laat-Romeinse tijd, rond 350, en eindigt rond 550. De periode tussen ca. 500 en 1000 staat bekend als de *vroege middeleeuwen* (fig. 3.1). In die tijd werd het Frankische rijk de belangrijkste machtsfactor in Noordwest-Europa. Er zijn binnen de vroege middeleeuwen drie periodes te onderscheiden, waarvan de eerste twee worden genoemd naar de grondleggers van de verschillende Frankische dynastieën: de Merovingische periode van ongeveer 500 tot 750, naar koning Merovech, en de Karolingische periode van ongeveer 750 tot het begin van de 10de eeuw, naar Karel Martel (grootvader van Karel de Grote). Na een opdeling van het Frankische rijk in een Duits en een Frans deel volgt de Ottoonse periode, genoemd naar keizer Otto I de Grote; deze Otto en zijn zoon en kleinzoon waren van ongeveer 900 tot 1050 heersers van het Duitse rijk, waartoe het latere Nederlandse grondgebied dan behoort. De periode tussen 800 en 1050 is ook de tijd van de Vikingen.

We beginnen met enkele algemene vraagstukken. Welke bronnen staan ons ter beschikking, en hoe betrouwbaar zijn die bronnen? Wie waren de bewoners van het terpen- en wierdengebied eigenlijk? Hoe waren ze georganiseerd? Waren ze in voortdurende staat van oorlog met hun burens, of leefden ze meestal in vrede? En hoe verliepen de contacten tussen de bewoners van verschillende gebieden? Vervolgens komen de veranderingen in de Romeinse tijd en de opkomst van regionale en grotere koninkrijken in de vroege middeleeuwen aan bod. Eindpunt vormt de verovering van het 'Friese gebied' door de Franken, waarna het terpen- en wierdengebied achtereenvolgens onderdeel vormt van het Karolingische en het Duitse rijk.

Schriftelijke en archeologische bronnen

De vroegste schriftelijke bronnen waaruit we iets te weten kunnen komen over de bewoners van onze streken dateren uit de Romeinse tijd. In het vorige hoofdstuk werden al verschillende van die bronnen geciteerd. Vooral de Romeinse schrijver Tacitus (56-117

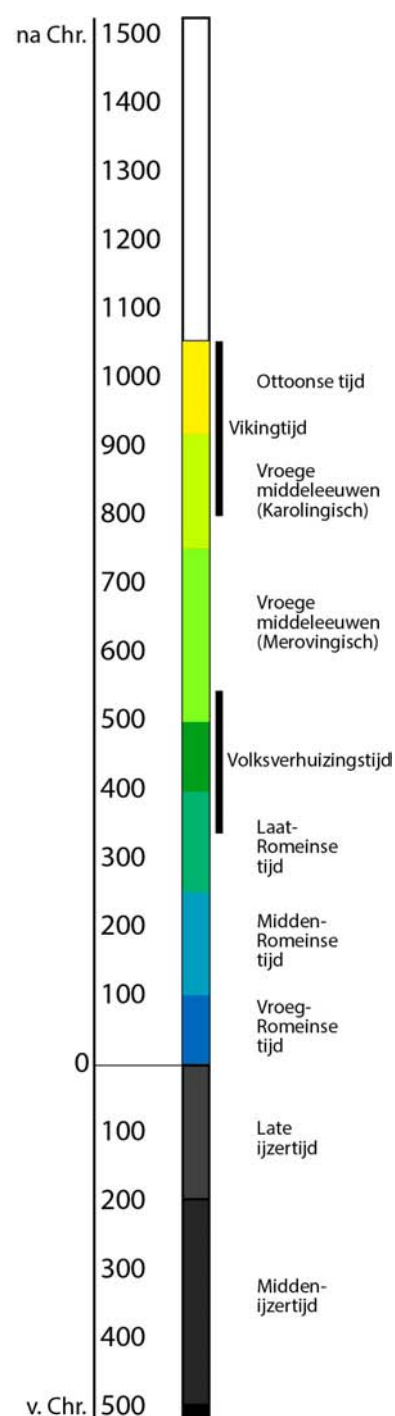

Fig. 3.1 Indeling in periodes. Fig. A. Nieuwhof.

¹ Resp. Nieuwhof o.a. 2013; 2015; 2017 a en b, en Nicolay o.a. 2007; 2014; 2017 a en b.

n.Chr.) heeft veel over de Germanen geschreven. In de eerste plaats is er zijn boek *Germania* uit 98 n.Chr., dat lijkt te zijn geschreven vanuit een oprechte interesse in verre plaatsen en mensen. Ook in zijn *Historiën* en *Annalen*, die gaan over de toen recente geschiedenis van het Romeinse Rijk, beschreef Tacitus vaak gebeurtenissen waar Germanen bij betrokken waren.

Tacitus heeft het gebied van de Germanen nooit zelf bezocht, maar hij baseerde zich op berichten en verhalen van anderen. Dat waren vaak legerofficieren, zoals Plinius de Oudere (23-79 n.Chr.). Plinius bezocht het kustgebied van Noord-Nederland en Noord-Duitsland als 24-jarige legerofficier tijdens een expeditie tegen de Chauken in 47 n.Chr., hetzelfde jaar dat de Rijn definitief als rijksgrens zou worden ingericht. Zijn 20-delige werk *Geschiedenis van de Germaanse Oorlogen* is helaas verloren gegaan, maar is nog door Tacitus gebruikt bij het schrijven van *Germania*.²

Op het eerste gezicht lijkt *Germania* een losse verzameling van objectieve gegevens, waardoor het boek erg feitelijk en betrouwbaar overkomt. Sommige van de door Tacitus vermelde gegevens worden inderdaad door archeologische vondsten bevestigd. Dat geldt bijvoorbeeld voor zijn beschrijving, in *Germania* 5, van het kleine formaat van de koeien van de Germanen (zie het vorige hoofdstuk). Toch kan het boek niet als een betrouwbare bron voor het leven van de Germanen worden gezien, alleen al omdat de Germanen geen homogene groep vormden. De bevolking van de gebieden ten noorden van het Romeinse Rijk bestond uit veel verschillende groepen met eigen gebruiken en organisatievormen. Tacitus schreef over Germanen zoals westerlingen wel over Noord-Amerikaanse indianenstammen hebben geschreven: met een zeker bewondering, maar zonder veel oog voor de verscheidenheid van de verschillende groepen.

Uit zijn werk blijkt dat Tacitus pessimistisch was over zijn eigen samenleving, waarin corruptie en decadentie hoogtij vierden. In *Germania* laat hij zijn tijdgenoten een andere, onschuldiger samenleving zien, waarin de Germanen de rol vervullen van nobele wilden. Deze wilden hadden onbegrijpelijke eigenschappen, zoals een passie voor gokken, maar ook mooie karaktertrekken, zoals moed, gastvrijheid, openheid, kuisheid en loyaliteit aan hun leiders. Het is een ideaalbeeld waar de eigentijdse Romein kennelijk niet aan voldeed. Het is echter de vraag in hoeverre de Germanen zelf zich in *Germania* herkend zouden hebben. Zijn beschrijvingen kloppen zeker niet allemaal en het is beslist onjuist om ze als algemeen geldend te beschouwen en op alle Germaanse samenlevingen toe te passen. Dat geldt ook voor de geschriften van andere schrijvers, uit de Romeinse tijd en uit de vroege middeleeuwen: we kunnen niet zomaar klakkeloos accepteren wat opgeschreven is.³

Naast schriftelijke bronnen hebben we archeologische bronnen tot onze beschikking. Die zijn ook niet altijd gemakkelijk te interpreteren, maar ze gaan veel verder terug in de tijd en ze zijn minstens zo betrouwbaar als de schriftelijke bronnen. Op zijn best vullen schriftelijke en archeologische bronnen elkaar aan. Voor zowel archeologische als schrifte-

lijke bronnen geldt overigens dat situaties en gebruiken uit het verleden altijd door de eigentijdse bril van de onderzoeker worden bekeken en daardoor onjuist kunnen worden beschreven en geïnterpreteerd. Daarin wijken moderne onderzoekers niet af van auteurs uit het verleden.

Identiteit van de kustbewoners

Mensen kunnen vele soorten identiteiten hebben: zo zijn ze bijvoorbeeld man of vrouw, kind of volwassene, getrouwd of ongehuwd, lid van een familie, lid van een beroepsgroep, werknemer of werkgever, lid van een of meer verenigingen, inwoner van een bepaalde plaats en regio, aanhanger van een bepaalde geloofs- of levensovertuiging, spreker van een bepaalde taal, en lid van een bevolkingsgroep of een volk. Al die rollen samen bepalen iemands identiteit. Toch wordt met identiteit veelal etnische identiteit bedoeld, ofwel het behoren tot een groep met een bepaalde herkomst en gedeelde geschiedenis. Vaak berust die gedeelde herkomst niet op feiten, maar op mythes.⁴ Zo'n mythe is bijvoorbeeld de vermeende afstamming van het Nederlandse volk van de Batavieren, die indertijd in beestenvellen gekleed via de Rijn ons land binnengekomen zouden zijn. Die zogenaamde *Bataafse mythe* bepaalde tussen ongeveer 1500 en 1800 de vaderlandse geschiedschrijving.⁵

In hoeverre de bewoners van Noord-Nederland rond het begin van de jaartelling hun identiteit koppelden aan het behoren tot een bepaalde bevolkingsgroep is maar de vraag. Misschien voelden ze zich wel in de eerste plaats lid van een bepaalde familie en was het behoren tot een bepaalde stam nauwelijks van belang. De Romeinen deelden de mensen die zij onderwierpen of probeerden te onderwerpen echter wel in volgens etnische categorieën. De namen van de stammen die het gebied ten noorden van de Rijn bevolkten, kennen we dan ook uit het werk van Romeinse schrijvers. De volken in Noordwest-Europa behoorden volgens die schrijvers tot twee grote groepen: de Germanen en de Galliërs. De Germanen woonden ten noorden en de Galliërs ten zuiden van de Rijn.

Deze indeling is tamelijk willekeurig. Volgens Tacitus behoorde de naam *Germanen* oorspronkelijk tot slechts één van de stammen. Nadat de Romeinen deze naam waren gaan gebruiken voor alle stammen ten noorden van de Rijn, raakte die naam ook bij die stammen zelf in gebruik.⁶ Zo verenigde de aanduiding *Germanen* allerlei stammen die zich voordien niet verwant voelden. Het is heel goed mogelijk dat stammen, in de vorm van bevolkingsgroepen met een bepaald territorium, zich pas ontwikkelden als reactie op druk van buitenaf, dus als reactie op de komst en de veroveringspolitiek van de Romeinen en later de Franken.⁷

Het noordelijk kustgebied werd, weer volgens Romeinse schriftelijke bronnen, bewoond door twee stammen, de Friezen en de Chauken, die onderverdeeld werden in grote en kleine Friezen en grote en kleine Chauken.⁸ De toevoeging 'grote' en 'kleine' slaat niet op hun lichaamslengte, maar

2 Rives 1999, 58-59.

3 Recent Meerer & Goosmann 2018.

4 Geary 2002.

5 Van der Woud 1998.

6 Tacitus, *Germania* 4.

7 Steuer 2006.

8 Tacitus, *Germania* 34, 35; Plinius de Oudere, *Nat. his.* 16,2.

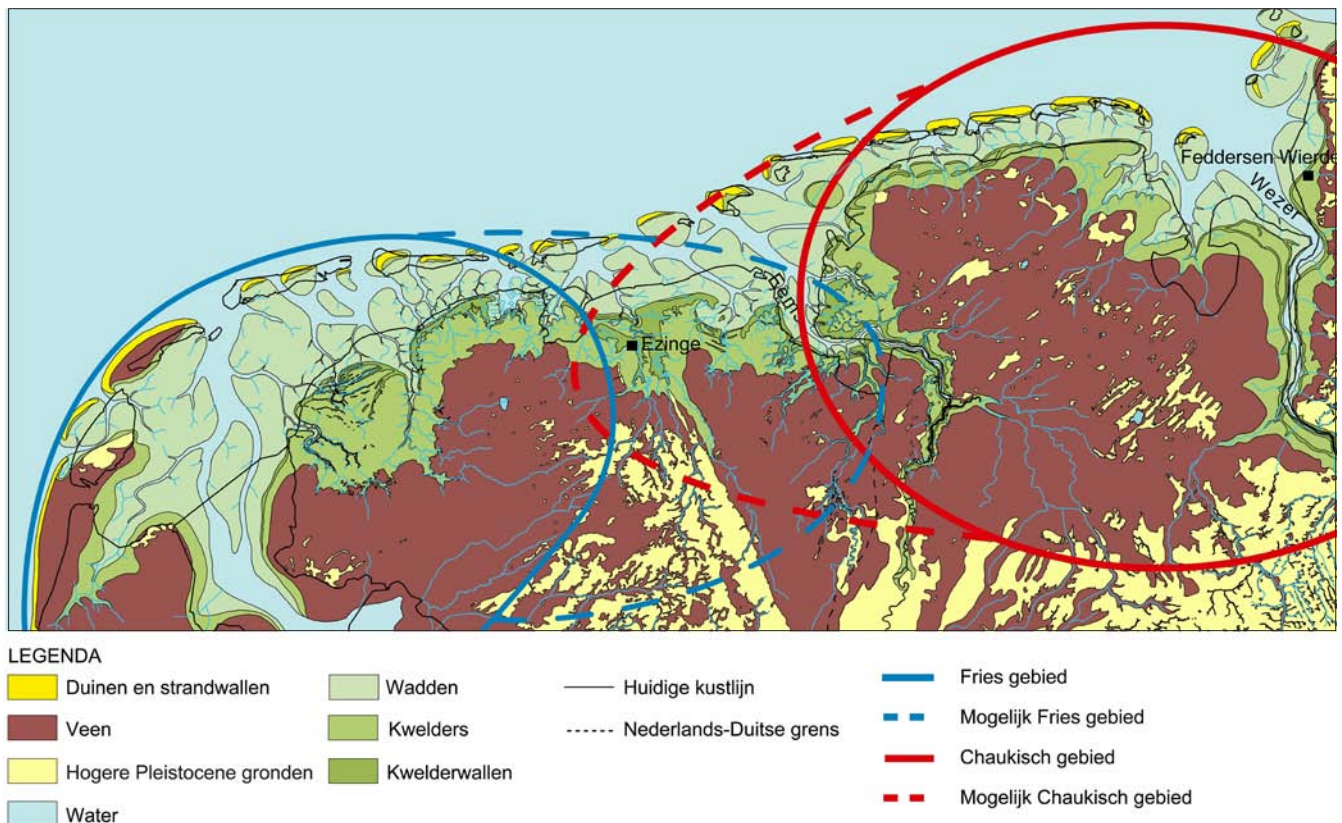

Fig. 3.2 Paleogeografische kaart van de situatie rond 100 n.Chr., met de woongebieden van Friezen en Chauken. Fig. A. Nieuwhof, kaartondergrond naar Vos & Knol 2015.

waarschijnlijk op de grootte van hun woongebied. De kleine Friezen woonden vermoedelijk langs de westkust van het tegenwoordige Noord-Holland. De grote Friezen bewoonden het huidige Friesland en waarschijnlijk het aangrenzende kustgebied van Groningen. De kleine Chauken woonden tussen de rivieren Eems en Wezer, de grote Chauken tussen de Wezer en de Elbe (fig. 3.2).⁹

Of Groningen inderdaad Fries was, wordt niet duidelijk. Als we afgaan op het aardewerk hoort Groningen vanaf de 1ste eeuw n.Chr. meer bij de Chauken dan bij de Friezen. Dan doet namelijk een nieuwe aardewerkstijl zijn intrede in Groningen: de zogenaamde Wierumstijl, die sterker verwant is aan het aardewerk in Noordwest-Duitsland dan aan het aardewerk in Friesland (zie fig. 2.21).¹⁰

Het is natuurlijk maar de vraag of we op dergelijke verschillen in materiële cultuur een etnisch stempel mogen zetten. Er bestonden in elk geval grote overeenkomsten tussen de verschillende gebieden. De aardewerkvondsten tonen aan dat er intensieve contacten bestonden tussen de gebieden die als 'Fries' en als 'Chaukisch' worden aangeduid.¹¹ Vanwege de problemen rond het vaststellen van etnische identiteit plaatsen wij de verschillende stamnamen vaak tussen aanhalingstekens. We geven daarmee geen etnische identiteit aan, maar alleen een geografische duiding.

De band met het Duitse gebied bleef ook in de vroege middeleeuwen bestaan en werd door de komst van nieuwe bewoners uit Noordwest-Duitsland, zogeheten 'Angelsaksen', zelfs

sterker. Ook tonen archeologische vondsten dan duidelijke relaties met Engeland, Scandinavië en het Frankische rijk. Hierbij moet echter een onderscheid worden gemaakt tussen handelsrelaties die er waren met het zuiden, en cultureel-ideologische relaties met het westen en het noorden. Totdat het Noord-Nederlandse kustgebied gedurende de 8ste eeuw stapsgewijs door de Franken werd ingelijfd, lagen de terpen en wierden in een grensgebied waar het heidense noorden en het christelijke zuiden samenkwamen.

Welke taal de bewoners van Noord-Nederland spraken, is geen uitgemaakte zaak. Het is zelfs niet zeker dat het een Germaanse taal was.¹² Voor de communicatie tussen de verschillende bevolkingsgroepen hoeft dat geen probleem te zijn geweest; meertaligheid is ook in onze wereld heel gewoon. In veel delen van Afrika, bijvoorbeeld, spreekt bijna iedereen drie tot vijf verschillende talen. In de regel wordt slechts één daarvan onderwezen op school, terwijl de overige talen worden aangeleerd door contacten met andere bevolkingsgroepen in het dagelijks leven.¹³ Dat was in het verleden ongetwijfeld ook vaak het geval.

Oorlog en vrede

In het onderzoek naar de sociaal-politieke organisatie van Noord-Nederland in de Romeinse tijd en de periode daarvoor wordt meestal teruggegrepen op het werk van Tacitus. Volgens Tacitus had elke vooraanstaande man een gevolg (*comitatus*) van krijgers dat hem status verleende in tijden van

⁹ Galestin 2008.

¹⁰ Taayke 1996, V, 175.

¹¹ Nieuwhof 2017b.

¹² Toorians 2000; 2001.

¹³ Bokamba 2014.

Het bezoek van de Friese leiders Verritus en Malorix aan keizer Nero in Rome

Doordat de strijdkrachten aldoor maar niet in actie kwamen, deed het gerucht de ronde dat de commandanten het recht was ontnomen militaire operaties tegen de vijand te beginnen. Zo kwam het dat de Friezen zich naar de Rijnsoever verplaatsten – de weerbare mannen via de bossen of moerassen, zij die niet ingezet konden worden bij de oorlogvoering via de meren – en zich vestigden in de akkerbouwgebieden waar niemand woonde en die alleen door onze soldaten gebruikt mochten worden. Ze deden dat op initiatief van Verritus en Malorix, de leiders van dat volk, voor zover Germanen leiders accepteren.

Ze hadden al huizen gebouwd en akkers ingezaaid en ze gedroegen zich alsof ze de grond al generaties in bezit hadden, toen [generaal] Dubius Avitus dreigde Romeinse troepen te zullen inzetten als de Friezen niet zouden terugkeren naar hun oorspronkelijke woongebied. Ze zouden zich ook tot de keizer kunnen wenden om een nieuwe vestigingsplaats toegewezen te krijgen. Avitus wist Verritus en Malorix ertoe te bewegen voor het laatste te kiezen. En ze gingen op weg naar Rome.

In afwachting van het moment waarop ze daar door Nero, die door andere bezigheden in beslag werd genomen, zouden worden ontvangen, brachten ze een bezoek aan het theater van Pompeius, een van de plekken die men altijd aan barbaren laat zien om hun een indruk te geven van de majesteit van het volk.

Terwijl ze daar wat doelloos rondhingen (in de voorstelling waren ze immers niet geïnteresseerd, want ze begrepen er niets van) en allerlei vragen stelden over wie daar zaten, wat het verschil was tussen de diverse rangen, wie tot de riddersstand en wie tot de senatorenstand behoorde, zagen ze een paar figuren in buitenlandse kledij onder de senatoren zitten. Ze vroegen wie dát dan wel waren. Toen men hun verteld had dat die eer te beurt viel aan de afgevaardigden van volken die zich onderscheidde door militaire kwaliteiten en hun nauwe banden met Rome, riepen ze luidkeels dat er geen volk op aarde was dat zo goed kon vechten als de Germanen, liepen naar beneden en gingen zitten tussen de senatoren. Het publiek reageerde welwillend: men beschouwde het als een authentieke impulsieve daad en een gezonde vorm van rivaliteit.

Nero beloonde hen allebei met het Romeinse burgerrecht, maar hij gaf de Friezen wel bevel het gebied te ontruimen. Toen dezen dat bevel naast zich neerlegden, zorgde een plotselinge aanval van de ruitery van de hulpstroepen ervoor dat ze wel moesten. Zij die al te koppig verzet hadden geboden, werden gevangen genomen of gedood.

(Tacitus, *Annalen* 13.54; vertaling M. Wes)

vrede en hem beschermde in tijden van oorlog.¹⁴ Zowel de leider als zijn volgelingen profiteerden van deze constructie. De volgelingen kregen van hun leider een paard en wapens, en ze konden deelnemen aan de feestelijke maaltijden en drinkgelegenheden die door de leider werden georganiseerd. In ruil daarvoor vochten ze voor hun leider als dat nodig was. De leiders konden zich zo'n gevolg van strijders alleen veroorloven als ze regelmatig oorlog voerden of op plundertocht gingen en buit behaalden die ze onder hun volgelingen konden verdelen. Dat verklaart volgens Tacitus de oorlogszuchtige mentaliteit van de Germanen.¹⁵

Deze beschrijving wordt in het moderne onderzoek vaak geïnterpreteerd in het licht van het vroegmiddeleeuwse epische gedicht *Beowulf*. De *Beowulf* en Tacitus' beschrijving van de *comitatus* liggen ten grondslag aan het model van de *Gefolgschaft*.¹⁶ In dit model hadden Germaanse leiders een gevolg of (in vakjargon) *Gefolgschaft*, bestaande uit jonge krijgers. De status van de leider was gekoppeld aan de grootte en dapperheid van zijn gevolg. De relatie tussen de leider en zijn

gevolg was asymmetrisch: de leiders vervulden de rol van patroon, en de volgelingen die van cliënten in een hiërarchisch *patronagesysteem*.

Voor hun loyaliteit en militaire steun ontvingen de volgelingen geschenken in de vorm van wapens en kostbare voorwerpen, zoals in de *Beowulf* uitvoerig wordt beschreven. Jonge krijgers kregen de kans om hun moed te bewijzen en aanzien te verwerven in de strijd. Krijgers die zich hadden bewezen als dappere mannen en de nodige rijkdom hadden verworven, konden een eigen gevolg gaan vormen en – zoals voor *Beowulf* geldt – soms zelf koning worden. Een *Gefolgschaft* kon alleen in stand worden gehouden door regelmatige plundertochten en strijd, zodat de krijgers de gelegenheid hadden hun dapperheid te tonen en beloond konden worden met de buitgemaakte goederen.

Het krijgerschap vormde een belangrijk onderdeel van de identiteit en de levenscyclus van mannen, zoals de tweede auteur beschreven heeft voor de Bataven.¹⁷ De Bataven zijn echter een speciaal geval. De Bataven vormden rond het begin van de jaartelling een nieuwe bevolkingsgroep, bestaande uit mensen van verschillende herkomst: oorspronkelijke bewo-

¹⁴ Tacitus, *Germania* 13-14.

¹⁵ Tacitus, *Germania* 14.

¹⁶ Zie Bazelmans 1991; 1999, Ch. 1; Gerrets 2010, 134vv; Hiddink 1999, 71vv; Nicolay 2007, Ch. 7.1; Roymans 1990, 38vv.

¹⁷ Nicolay 2007, 237vv.

ners van het Bataafse gebied (de huidige Betuwe) en immigranten die daar aan het eind van de 1ste eeuw v.Chr. naar toe waren gekomen. Ze vormden een nieuwe, Bataafse stam onder leiding van een aristocratische elite die nauwe banden onderhield met de Romeinen en door hen werd gesteund.¹⁸ Het onderhouden van een *Gefolgschaft* was ongetwijfeld belangrijk binnen dit nieuwe volksverband, en krijgshaftigheid en dapperheid moeten er belangrijke waarden zijn geweest. Vele Bataafse mannen namen dan ook dienst in het Romeinse leger, waar ze hun rol van krijger inruilden voor die van soldaat in een *Gefolgschaft* in het groot.

Het *Gefolgschaft*-systeem functioneerde dus in de Bataafse samenleving, en er zijn vele aanwijzingen dat dat ook gedurende de vroege middeleeuwen het geval was bij een groot aantal stammen aan weerszijden van de Rijn. Maar was dat ook al eerder het geval, bijvoorbeeld in Noord-Nederland gedurende de ijzertijd? Geldt de beschrijving van een krijgshaftige, door patroon-cliëntrelaties gekenmerkte samenleving voor het hele 'Germaanse' gebied? Of ontstond dat systeem uit andere vormen van sociale organisatie, wellicht als reactie op contacten met de Romeinen?

In de eerste plaats is het duidelijk dat Tacitus' beschrijving van de Germanen gekleurd is door wat in zijn ogen normaal was: het Romeinse patronagesysteem. De Romeinse samenleving was hiërarchisch georganiseerd rond families met invloed en aanzien die geleid werden door een familiehoofd (de *pater familias*), en die een gevolg hadden van mensen die hen steunden en afhankelijk van hen waren (*cliënten*); in ruil daarvoor genoten die cliënten gunsten en bescherming. Deze families waren zelf ook weer afhankelijk van nog hoger geplaatste families, en die uiteindelijk van de keizer. De krijgers in het gevolg van de Germaanse leiders worden door Tacitus voorgesteld als *cliënten* van hun leiders; hij kon zich een goed georganiseerde samenleving niet anders voorstellen.

De gegevens die Tacitus zelf levert, kunnen echter ook anders worden geïnterpreteerd. Tussen de regels door kun je bij hem lezen dat de verschillen tussen Germaanse leiders en hun gevolg niet groot waren. De leiders waar hij het over heeft komen voort uit een groep mensen van gelijke sociale status en hadden geen absolute autoriteit. Beslissingen werden gezamenlijk genomen tijdens bijeenkomsten. Dat konden feestelijke, ceremoniële maaltijden zijn, waarbij veel gedronken werd. Dergelijke bijeenkomsten werden niet georganiseerd door een leider uit erkentelijkheid voor de loyaliteit van zijn gevolg, zoals in het *Gefolgschaft*-systeem, maar als geschikte gelegenheid om belangrijke zaken te bespreken: het oplossen van conflicten, het sluiten van huwelijken of de keuze van nieuwe leiders. In het vorige hoofdstuk werd al verwezen naar *Germania* 22. Daarin schrijft Tacitus dat de Germanen veel dronken tijdens hun bijeenkomsten om de tongen los te maken, maar dat ze het nemen van besluiten uitstelden tot het moment dat iedereen weer nuchter was. Kennelijk werden beslissingen niet alleen door de leider genomen en waren de 'volgelingen' niet ondergeschikt, maar min of meer gelijkwaardig aan hun leider.¹⁹

De relatief bescheiden positie van de leiders blijkt ook uit de levendige beschrijving door Tacitus van het bezoek aan Rome van de twee Friese leiders Verritus en Malorix: "voor zover Germanen leiders accepteren" (zie tekstkader). In deze passage wordt de suggestie gewekt dat het gehele Friese volk was verhuisd naar de Rijnnoever, maar het gaat ongetwijfeld om niet meer dan een relatief kleine groep mensen die in het begin van de 1ste eeuw op zoek waren naar een nieuw woongebied, onder aanvoering van leiders met zeggenschap over niet meer dan deze beperkte groep.

Een ander verschil met het model van het *Gefolgschaft*-systeem is de rol van vrouwen. Het onderzoek naar het *Gefolgschaft*-systeem draait om mannen en mannenzaken: oorlog, wapens, broederschap in de strijd, loyaliteit aan de leider en dapperheid. Dat kan deels een vertekening zijn die wordt veroorzaakt door de eenzijdige interesse van moderne onderzoekers, maar het weerspiegelt ongetwijfeld voor een belangrijk deel ook de realiteit van de *Gefolgschaften*. In de Germaanse samenlevingen was de strijd echter geen aangelegenheid alleen voor mannen, die op oorlogspad gingen terwijl de vrouwen angstig thuis zaten wachten. Er zijn aanwijzingen dat er soms vrouwen meevochten.²⁰ Vrouwen waren bovendien op de achtergrond aanwezig op het slagveld om hun mannen en zonen van eten te voorzien en hen aan te moedigen, volgens een beschrijving van Tacitus.²¹ De strijd lijkt meer een aangelegenheid van families dan uitsluitend een mannenzaak.

We kunnen bovendien vraagtekens plaatsen bij de zogeheten oorlogszuchtige mentaliteit van de Germanen. Het Romeinse Rijk was een koloniale mogendheid die bezig was een zo groot mogelijk deel van de wereld aan zich te onderwerpen. Dat ging gepaard met veel geweld. Julius Caesar ging er in zijn *Gallische oorlog* zelfs prat op dat hij hele volksstammen had uitgeroeid en de bevolkingen van steden als slaven in Rome had verkocht. Maar hij gaf de belaagde volken zelf de schuld van het lot dat hen trof: die hadden het aan zichzelf te wijten, omdat ze zich tegen hem verzetten of omdat ze afspraken niet nakwamen. Bovendien waren ze van nature oorlogszuchtig. De Romeinen brachten, althans volgens de koloniale oorlogsrhetoriek van Julius Caesar, juist vrede in plaats van de oorlog waaraan de Galliërs volgens zijn beschrijvingen gewend waren. De befaamde 'Romeinse vrede' (*Pax Romana*) hoort bij die retoriek; het is de vrede van een koloniale dictatuur. Wanneer de Germanen dus net als de Galliërs worden weggezet als een volk met een oorlogszuchtige mentaliteit moeten we bedacht zijn op dat kolonialistische perspectief.

Onbedoeld laat Tacitus in de *Germania* doorschemeren dat de Germaanse samenlevingen die met de Romeinen in aanraking kwamen andere waarden en een ander karakter hadden dan het standaard *Gefolgschaft*-systeem, dat naadloos aansloot bij het Romeinse patronagesysteem. Zij verkeerden niet in een voortdurende staat van oorlog; dat moet bij hen eerder uitzondering dan regel zijn geweest. Dat wil niet zeggen dat alles altijd pais en vree was in de Germaanse samenlevingen. Toen de Romeinen onder aanvoering van Drusus in

18 Roymans 2004.

19 Bazelmans 1991, 104.

20 De Libero 2009, 284.

21 *Germania* 7-8.

Fig. 3.3 Priemen van bot (vnr. 126 van paard en vnr. 912 van varken) en slingerkogels van aardewerk uit Ezinge. Nummers zijn vondstnummers. Datering van de beide priemen: 2de of 1ste eeuw v.Chr. Slingerkogels: 1ste eeuw n.Chr. Foto's A. Nieuwhof.

12 v.Chr. Fries gebied binnenkwamen, waren er direct lokale mannen bereid om dienst te nemen in het leger. We kunnen ervan uitgaan dat die in dienst werden genomen omdat ze met wapens om konden gaan.

Oorlog en strijd hadden echter bij de Germanen een andere betekenis dan bij de Romeinen. Gewapende strijd stond bij hen eerder in het teken van het uitvechten van conflicten dan van het uitbreiden van gebied en macht.²² Onrecht dat iemand of een groep was aangedaan, kon in principe worden afgekocht met de betaling van een boete in de vorm van een aantal stuks vee.²³ Waar dergelijke boetes tekortschoten, moesten geschillen worden uitgevochten. Dat waren acties die niet in de eerste plaats gericht waren op het verwerven van prestige en buit, zoals in het *Gefolgschaft*-systeem, al kunnen dat wel neveneffecten zijn geweest.

Binnen *Gefolgschaften* werd er grote waarde gehecht aan wapens. Die werden na afloop van de carrière van een krijger dan ook vaak ritueel gedeponerd, met hem begraven, of doorgegeven aan nieuwe generaties.²⁴ Dat geldt zowel voor de Bataven²⁵ als voor, bijvoorbeeld, het Elbegebied in Duitsland, waar vanaf de late ijzertijd graven met wapens voorkomen.²⁶

Opmerkelijk is dat wapens in het terpen- en wierdengebied vrijwel ontbreken van wapens in het bodemarchief uit de ijzertijd en de Romeinse tijd. De weinige graven die er zijn bevatten meestal geen grafgiften, enkele opvallende uitzonderingen buiten het terpengebied daargelaten.²⁷ Wapens worden in dit gebied ook niet gevonden in andere contexten, zoals

nederzettingen, of in rituele contexten, zoals rivieren.²⁸ De wapens die we uit het terpengebied kennen, zijn slingerstenen van aardewerk en spiesen of priemen van dierenbot, die als wapens bij de jacht of in de strijd kunnen zijn gebruikt (fig. 3.3). Met pracht en praal en het vergaren van roem op het slagveld hebben ze weinig van doen. Uit het terpen/wierdengebied zijn twee bogen van taxushout bekend; beide bogen hebben een ¹⁴C-datering. De oudste is afkomstig uit Leeuwarden-Heechterp en heeft een erg ruime datering: tussen 208 v.Chr. - 536 n.Chr. De tweede komt uit de wierde van Aalsum (Groningen), en wordt gedateerd tussen 680 en 950 n.Chr.²⁹

De oorzaak van het ontbreken van metalen wapens ligt ongetwijfeld deels in de slechte conservering van ijzer, en in onze gebrekkige kennis van collecties van metaalvondsten bij amateur-archeologen. Het PAN-inventarisatieproject (*Portable Antiquities of the Netherlands*) zal daar in de toekomst hopelijk verandering in brengen.³⁰ Het gebrek aan wapentuig wordt echter waarschijnlijk ook veroorzaakt door de geringe betekenis die indertijd aan wapens werd gehecht. De wapens die er waren, werden aan het eind van hun levensduur waarschijnlijk gewoon omgesmolten en hadden kennelijk geen hoge belevingswaarde.

Enkele uitzonderingen vormen resten van wapen- en paardentuig die door veteranen van het Romeinse leger, ook uit het Fries-Groningse gebied, mee naar huis werden gebracht om daar als aandenken te worden bewaard en soms nog te worden gedragen.³¹ Ze vormden een tastbare herinnering aan 25 jaar militaire dienst en toonden dat de teruggekeerde soldaat nu door het leven ging als Romeins burger, zoals alle soldaten uit de hulptroepen die hun dienstdaag hadden volbracht. Een voorbeeld van zo'n aandenken vormt een bronzen scharnier, waarmee oorspronkelijk de schouderplaten van een plaatpantser uit de 1ste eeuw waren bevestigd (fig. 3.4). Het karakteristieke scharnier is met een metaaldetector gevonden in de omgeving van Bolsward, in terpaarde die daar in het begin van de vorige eeuw was opgebracht. Een ander voorbeeld is een typisch Romeinse, bespijkerde schoenzool uit Hallum die misschien het laatste restant is van de schoenen van een veteraan.³²

In de vroege middeleeuwen veranderde het beeld, mede door de veranderingen in het grafritueel. In de grafvelden uit deze tijd komen regelmatig mannengraven voor waarin wapen- en paardentuig zijn meegegeven. Het aantal 'echte' wapens, zoals zwaarden en schilden, blijft echter beperkt.³³ Alleen in de 8ste eeuw is er een opvallende 'horizont' van wapengraven, die direct in verband staat met de veranderende sociaal-politieke situatie tijdens de Frankische verovering van Noord-Nederland.³⁴

22 Hiddink 1999, 76-77.

23 Tacitus, *Germania* 21.

24 Nicolay 2007, Ch. 7.

25 Nicolay 2007.

26 Kleemann 2009.

27 Graven met wapens in Noord-Nederland: crematiegraf, midden- of late ijzertijd, in Fluitenberg met de verbrande resten van een maliënkolder en waarschijnlijk een schild (Van der Sanden 2004a); crematiegraf bij Bargerooosterveld, 1ste eeuw n.Chr. met o.a. resten van bronzen Romeinse wapenonderdelen (Van der Sanden 2004b); een crematiegraf op Texel (Sommeltjesberg), 1ste eeuw n.Chr. met veel Romeinse metalen voorwerpen o.a. een speerpunt (Erdrich 2001a).

28 Een uitzondering is een zwaard van het type Gündlingen uit de vroege ijzertijd, gevonden in de rivier de Tjonger ten zuiden van het terpengebied (Boeles 1951, 54).

29 Lanting *et al.* 1999, 8-9. Heechterp: GrN-14781, 1870 ± 160 BP; Aalsum: GrN-14776, 1210 ± 50. Gekalibreerd met OxCal 4.3.2, 2 sigma.

30 Zie www.portable-antiquities.nl/pan/#/public.

31 Ongepubliceerde detectievondsten.

32 Van Driel & Van der Plicht 2016, 177.

33 Zie Knol 1993a, tabel 16, fig. 51.

34 Knol & Bardet 1999,

Fig. 3.4 Voor- en achterzijde van een bronzen scharnier, waarmee de schouderplaten van een Romeins plaatpantser uit de 1ste eeuw n.Chr. werden bevestigd. Detectievondst uit de omgeving van Bolsward. Collectie en foto's G. Suierveld, Joure.

Sociale organisatie in de ijzertijd en de Romeinse tijd

Tacitus schrijft in *Germania* 22 dat de Germanen vergaderden over *asciscendis principibus*, ofwel 'de keuze van leiders', zoals hierboven al ter sprake kwam. Dat doet vermoeden dat leiderschap berustte op verdienste en persoonlijke kwaliteiten, en niet automatisch volgde uit het behoren tot een bepaalde familie. Leiderschap was kennelijk niet erfelijk, en er was geen vooraanstaande elite die de touwtjes in handen had. Een elite die zichzelf kon bevoordelen is in het Noord-Nederlandse terpen- en wierdengebied ook archeologisch niet aantoonbaar. In de meest uitgebreid opgegraven terp/wierdenederzetting in Noord-Nederland, Ezinge, beschikken alle huishoudens over hetzelfde soort huisraad, en zijn er geen opvallende verschillen tussen de huizen.

De beschikbare grond op de wierde werd eerlijk verdeeld over de huishoudens. Het lijkt erop dat ieder huishouden de beschikking had over een vergelijkbare punt van de terp, met het huis op het hoogste deel, daarachter het erf en daar weer achter de gras-, hooi- en akkerlanden. Het door de bewoners van Ezinge gebruikte land, althans het land dicht bij de wierde waar we enige informatie over hebben, werd omgeven door sloten. Het resultaat van die eerlijke verdeling was een radiaire structuur (zie fig. 2.10).

Een radiaire structuur is trouwens maar één van de manieren waarop een terp op een eerlijke manier over de huishoudens kan worden verdeeld. Die structuur wordt nu vooral aangetroffen in oudere kweldergebieden met onregelmatige verkaveling vanwege de vele prieden en laagtes.³⁵ Veel van de jongere terpen/wierden zijn meer langwerpige en hebben een blokvormige verkaveling.³⁶ Het landschap is dus mede bepalend voor de vorm en verkaveling van de terp/wierde. In elk geval tonen beide verkavelingsvormen aan dat er in de regel werd gestreefd naar een eerlijke verdeling.

Familie-identiteit en het familiearchief

Het eerlijk verdelen van land wil echter niet zeggen dat iedereen gelijk was. Er waren ongetwijfeld verschillen in welstand, bijvoorbeeld gebaseerd op de mate van succes in landbouw en veeteelt, of op het aantal kinderen dat in goede gezondheid volwassen werd en zelf ook weer een gezin kon stichten. Eer

en aanzien van een huishouden waren ook gebaseerd op de verdiensten van de verschillende leden en op hun geschiedenis.

Uit het onderzoek in Ezinge en elders blijkt dat ieder huishouden waarschijnlijk beschikte over een familiearchief, dat bestond uit een verzameling bijzondere voorwerpen die verbonden waren met de identiteit van de familie. Dat waren geen waardevolle voorwerpen in economische zin. Zo waren in deze verzamelingen de botten van overleden familieleden opgenomen, verzameld na afloop van het exarnatieproces, zoals in het vorige hoofdstuk is beschreven.³⁷ Er waren ook voorwerpen die herinnerden aan gebeurtenissen waar familieleden bij betrokken waren, zoals scherven; het gebruik van aardewerk in rituele deposities doet vermoeden dat potten bij bepaalde gelegenheden soms opzettelijk werden gebroken en dat een deel van de scherven kon worden verdeeld onder de aanwezigen, om te bewaren als aandenken. Misschien bleven bepaalde afspraken op die manier beter in het geheugen.

Bij bezoek aan andere plaatsen, of wanneer er bezoekers kwamen, werden er geschenken uitgewisseld. Dat waren bijvoorbeeld kleine, versierde potjes die we kunnen herkennen aan een afwijkende aardewerkstijl.³⁸ De fossielen die we soms in terpen/wierden vinden kunnen ook heel goed als geschenken zijn verkregen, direct of indirect van bevriende relaties op de zandgronden (fig. 3.5). Al die bijzondere voorwerpen werden in het familiearchief bewaard en waren ongetwijfeld verbonden met verhalen.³⁹ Het steeds weer herhalen van de familiegeschiedenis aan de hand van de voorwerpen uit het familiearchief benadrukte zo de identiteit van de familie.

De verschillende huishoudens streefden ernaar zich te onderscheiden van anderen, onder meer door het benadrukken van hun identiteit en geschiedenis. Dat ging gepaard met rituelen, waarbij voorwerpen uit het familiearchief werden begraven in of rond het huis, op het erf of in de sloten rond het land. Soms vinden we potjes die al antiek moeten zijn geweest op het moment dat ze begraven werden (fig. 3.6 en 3.7). Die moeten dus generaties lang in een familiearchief zijn bewaard. Soms werden er ook doden begraven in of bij de huizen, maar dat was niet de normale gang van zaken bij overlijden. Ook die enkele graven moeten de band van een huishouden met

³⁵ De Langen & Mol 2016, 108 en fig. 7.

³⁶ De Langen 1992, 155-173; De Langen & Mol 2016.

³⁷ Nieuwhof 2014; 2015, Ch. 12.

³⁸ Nieuwhof 2017b.

³⁹ Nieuwhof 2015, 227, 292.

Fig. 3.5 Twee fossielen uit Ezinge. Beide zijn glad en glanzend, waarschijnlijk doordat ze veel zijn vastgehouden. Links een zee-egel uit het zgn. West-Baltische zwerfstenengezelschap dat te vinden is in het Groninger Westerkwartier, westelijk Drenthe en Zuidoost-Friesland. De zee-egel werd samen met een schapenschedel gevonden in een context uit de midden-ijzertijd. Rechts een ammoniet, vermoedelijk afkomstig uit oostelijk Overijssel of aangrenzend Duitsland. De ammoniet is samen met een deel van een spakenwiel gevonden in een kuil uit de 1ste of 2de eeuw n.Chr. Ware grootte. Foto's A. Nieuwhof.

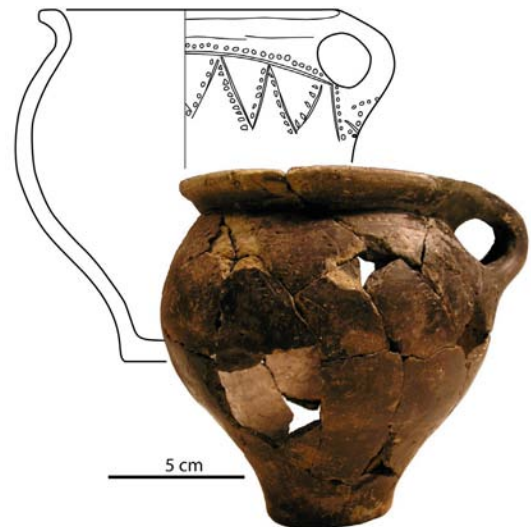

Fig. 3.6 (boven) en 3.7 (onder) Twee graven uit Ezinge, vondstnummer 1343. Het linker en oudste graf is niet ouder dan 210 n.Chr, het rechter graf is niets jonger (Nieuwhof 2015, 405-406). Het mooi versierde potje, dat indertijd ongetwijfeld compleet en gaaf is begraven, werd gevonden in het linker graf aan het voeteneinde; het is van vóór 150 n.Chr., komt mogelijk uit noordwest-Duitsland en was waarschijnlijk een erfstuk (vnr. 1176). Dit is een van de weinige graven uit het terpen/wierdengebied met grafgiften uit deze periode. Foto graven © Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie. Foto en tek. aardewerk A. Nieuwhof

hun territorium en de daaraan gekoppelde geschiedenis hebben benadrukt.

Competitie en rituelen

Rituelen die de familie-identiteit benadrukten, gingen een steeds grotere rol spelen toen de bevolking groeide en de ruimte op de terp/wierde verdeeld moest worden over meer mensen – met het ontstaan van de radiale structuur als gevolg. In Ezinge gebeurde dat vanaf 200 v.Chr. Uit de 1ste eeuw n.Chr. hebben we de grootste hoeveelheid aardewerk, waarschijnlijk omdat de bevolking toen ook het grootst was. Uit die tijd dateren ook opvallend veel restanten van rituelen. Het gaat vooral om aardewerk dat werd gebroken en begraven, vaak samen met al dan niet bewerkte menselijke botten. In de 1ste eeuw vonden die rituelen veel vaker dan daarvoor bui-

ten de huizen plaats, alsof de buitenruimte een soort arena was geworden waar de strijd om de beschikbare grond werd uitgevochten, niet met wapens maar door het uitvoeren van rituelen (fig. 3.8).⁴⁰

Aan veranderingen in het aantal en de locatie van rituele deposities (fig. 3.9) kunnen we dus zien dat er een zekere mate van competitie om de beschikbare grond op gang kwam toen de bevolking groeide. Door die onderlinge competitie moeten er op een gegeven moment toch families zijn geweest die de overhand kregen, ook al waren de verschillen niet groot. De potentiële ongelijkheid werd versterkt door de politiek van de Romeinen.

⁴⁰ Nieuwhof 2015, Ch. 11.

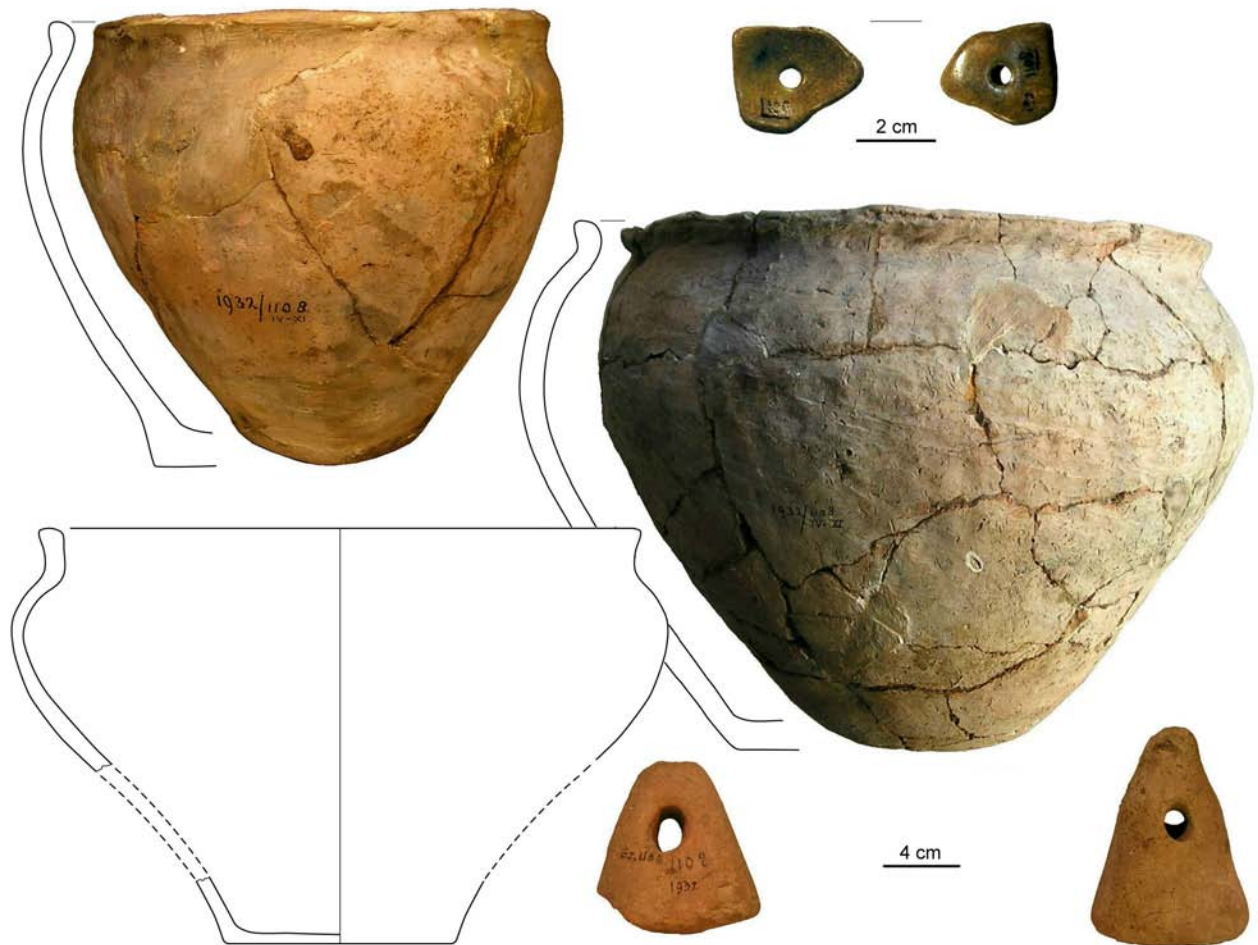

Fig. 3.8 De voorwerpen uit een rituele depositie net buiten een huis uit de vroeg-Romeinse tijd in Ezinge, vondstnummer 1108. De depositie omvat grote delen van drie verbrande potten in Wierumstijl, twee verbrande weefgewichten en een onverbrand, bewerkt fragment van een menselijke schedel dat waarschijnlijk als amulet in gebruik is geweest. Foto's en tekeningen A. Nieuwhof.

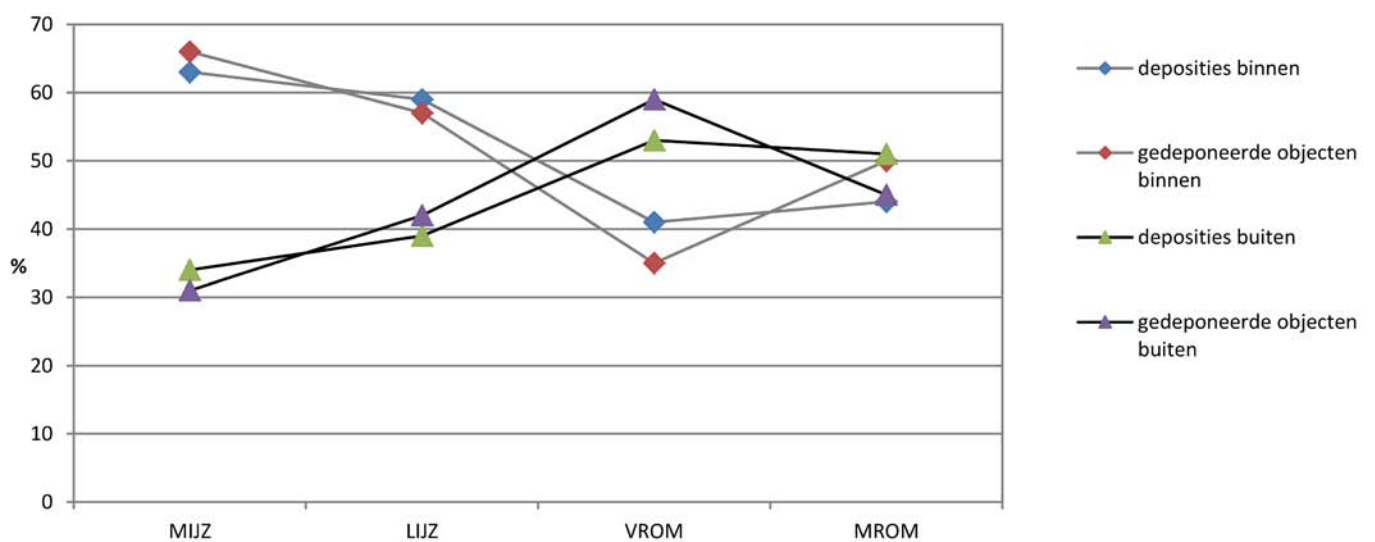

Fig. 3.9 In Ezinge werden in totaal 350 rituele deposities geïdentificeerd, die in totaal 627 objecten omvatten. De locatie van de deposities verandert in de loop van de tijd. In de vroeg-Romeinse tijd (VROM) zijn er opvallend veel deposities met meerdere objecten buiten huizen; in de midden- en late ijzertijd (MIJZ, LIJZ) en de midden-Romeinse tijd (MROM) is dat veel minder het geval. Uit Nieuwhof 2015, fig. 11.56.

Fig. 3.10 Luxe goederen uit het Romeinse Rijk in Ezinge. Drie bronzen beeldjes, voorstellende 1. Jupiter; 2. een soldaat; 3. een haantje, oorspronkelijk met een met email versierd rugschild; 4. een kraal van smaragd; 5. een Romeinse unster; 6. een zegelsteen met de afbeelding van een haantje dat zelf weer uit drie koppen bestaat: van een paard (bovenaan), een ram (rechts) en een man (links), een zogenaamde chimaera. Onderaan twee gouden solidi: 7. van Valentinianus (364-367 n.Chr.); 8. van Arcadius (394-402 n.Chr.). De meeste voorwerpen behoren tot de collectie van het Groninger Museum, met uitzondering van de kraal (NAD Nuis). Foto's 1, 2, 6: J. Stoel, Groninger Museum; 3, 5, 7, 8: M. de Leeuw, Groninger Museum; 4: A. Nieuwhof.

Contacten met de Romeinen

Toen de Romeinen in 12 v.Chr. Noord-Nederland binnentrokken, waren ze van plan om ook het gebied tussen de rivieren Rijn en Elbe bij het Romeinse Rijk te trekken. In het Noord-Hollandse Velsen bevond zich een vlootbasis.⁴¹ Bij Winsum-Bruggeburen in Friesland was waarschijnlijk een kleine Romeinse post; dat was geen legerplaats, maar misschien de residentie van iemand die voor de Romeinen de be-

lasting inde.⁴² In Bentumersiel, aan de Eems net over de grens in Duitsland, bevond zich waarschijnlijk ook zo'n Romeinse post, niet ver van de plaats waar de Romeinse vloot volgens de schriftelijke overlevering verschillende keren is geland.⁴³

Tot 28 n.Chr., toen de Friezen in opstand kwamen omdat hun kleine koeien de grote huiden die de Romeinen als

41 Bosman 2016.

42 Galestin 2000; 2002a en b.

43 Ulbert 1977; Strahl 2013.

Fig. 3.11 Een ivoren meshelft met de buste van een (onbekende) Romeinse keizer, afkomstig uit de wierde Eenum; waarschijnlijk als politiek geschenk dat door een vertegenwoordiger van het Romeinse rijk aan een lokale of regionale leider in het Groningse wierdengebied geschonken. Collectie Groninger Museum (1963.11.0002), foto J. Stoel.

belasting eisten niet konden leveren,⁴⁴ maakte het Noord-Nederlandse gebied daadwerkelijk deel uit van het Romeinse Rijk. In de decennia daarna was dat in elk geval in naam nog het geval, al waren de relaties wel bekoeld. In 47 n.Chr. besloot keizer Claudius dat de Rijn de rijksgrens moest worden. De Romeinen die zich nog in Noord-Nederland ophielden, trokken zich terug. Dat betekende echter niet het einde van de contacten tussen Romeinen en de bewoners van de gebieden ten noorden van die grens.

Aanwijzingen voor contacten met de Romeinen zijn er in de vorm van de vele Romeinse voorwerpen die in terpen en wierden zijn gevonden. Dat zijn bijvoorbeeld bronzen beeldjes, Romeins aardewerk (met name het mooie rode *terra sigillata*) en munten (fig. 3.10), en soms ook unieke objecten, zoals een bewerkt ivoren handvat van een klapmes uit Eenum (fig. 3.11), een gegraveerde kristallen ring uit Westerwijtwerd, of een taxushouten medicijn- of cosmeticadoosje, ook uit Eenum (zie fig. 10.3).⁴⁵ Die objecten zijn op verschillende manieren in het terpen/wierdengebied terechtgekomen.

In de eerste plaats waren er jonge mannen die dienst namen in het Romeinse leger.⁴⁶ Zo was er in elk geval in de 3de eeuw, maar waarschijnlijk ook al eerder, een Friese legereenheid gestationeerd bij de muur van Hadrianus, in het noorden van Engeland.⁴⁷ Een aantal van de overlevende soldaten keer-

Fig. 3.12 Kookpot van Housesteads ware, gevonden in 1933 in een fort bij de muur van Hadrianus in Engeland, in een context uit de 3de eeuw n.Chr. Dergelijk aardewerk is verder onbekend in Noord-Engeland. Het wordt toegeschreven aan Friese soldaten die gelegerd waren bij de muur van Hadrianus. Foto © Historic England Archive.

de na 25 jaar dienst terug naar hun plaats van herkomst, met alle oorlogservaring en kennis van de wereld die ze in die lange periode hadden opgedaan, en misschien met het gespaarde vermogen dat ze hadden overgehouden van hun soldij. Hoewel je zou verwachten dat ze gewend waren geraakt aan de Romeinse leefstijl, lijken ze de Romeinse materiële cultuur toch niet zomaar overgenomen te hebben. Zo gebruikten de soldaten die gelegerd waren bij de muur van Hadrianus nog steeds hetzelfde terpaardewerk als thuis in Noord-Nederland, de zogenaamde 'Housesteads ware' (fig. 3.12).⁴⁸ Teruggekeerde veteranen gaan vrijwel onzichtbaar op in hun thuisland. Van een proces van 'romanisering', waaronder het leven in huizen met Romeinse kenmerken, is niet of nauwelijks sprake.

In de tweede plaats probeerden de Romeinen door middel van diplomatie een stabiele politieke situatie te creëren in het gebied ten noorden van de rijksgrens. Gedurende de diplomatieke bijeenkomsten die op gezette tijden plaatsvonden, kregen de leiders van bevriende groepen geschenken in ruil voor hun loyaliteit.⁴⁹ Dat zullen vooral luxe voorwerpen zijn geweest, maar we vermoeden dat de inheemse bevolking ook prijs stelde op *terra sigillata* als grondstof, om daar hangers en andere voorwerpen van te maken (fig. 3.13).⁵⁰ Een deel van de diplomatieke geschenken kan dus uit scherven *terra sigillata* hebben bestaan, vergelijkbaar met de spiegeltjes en kraaltjes die koloniale mogendheden in de moderne tijd aan inheemse bevolkingen gaven.⁵¹ In de 5de eeuw betaalden de Romeinen de Germaanse leiders in goud in ruil voor hun steun.⁵² De twee *solidi* uit Ezinge (fig. 3.10) horen bij die fase.

Het uitwisselen van geschenken tijdens ontmoetingen was al gebruikelijk voordat de Romeinen kwamen, maar er kwam

44 Tacitus, *Annales* IV, 72-73.

45 Van Es 2005; Gerrets 2010, 141vv.

46 Galestin 2008.

47 Jobey 1979, 140.

48 Jobey 1979.

49 Erdrich 2001b, 34.

50 Nieuwhof & Volkers 2015.

51 Volkers 2016, 241.

52 Roymans 2017.

Fig. 3.13 Bewerkte scherven *terra sigillata* uit Ezinge. Foto's T.B. Volkers.

nu een nieuw element bij: de Romeinen leerden de inheemse leiders om geld te accepteren als geschenk, zoals Tacitus het formuleert.⁵³ De Romeinse munten in Noord-Nederland kunnen dus niet alleen zijn meegenomen door terugkerende veteranen, maar ook door Romeinse diplomaten.

In hoeverre dat geld ook werd gebruikt om er dingen mee te kopen, is niet duidelijk. Een echte geldeconomie ontstond er waarschijnlijk niet. Al in de late ijzertijd worden er maalstenen van basaltlava uit het Eifelgebergte ingevoerd in Noord-Nederland. Die werden waarschijnlijk via een vorm van ruilhandel of geschenkenuitwisseling verkregen. Noord-Nederland had zelf het nodige te bieden als tegenprestatie, bijvoorbeeld houdbare zuivelproducten en wol of wollen stof. In de middeleeuwen was het Friese laken een befaamd noordelijk product. Met het geld van de Romeinen kan er ook in beperkte mate handel zijn gedreven. Bulkgoederen uit het Romeinse Rijk, zoals grote aantallen import aardewerk, of typisch Romeinse producten, zoals wijn of vissaus die in herkenbaar aardewerk werden verhandeld, ontbreken echter in Noord-Nederland. Als er door terp/wierdebewoners al Romeinse voorwerpen werden gekocht, was op dat op zeer beperkte schaal.

Uitwisseling en netwerken

De bewoners van Noord-Nederland leefden in de ijzertijd en Romeinse tijd niet geïsoleerd op hun terpen/wierden, maar onderhielden contacten met hun burens en met verder gelegen nederzettingen en gebieden – vermoedelijk vooral over water.⁵⁴ In elke terp/wierde wordt wel aardewerk gevonden dat afwijkt van het plaatselijke aardewerk en dat van elders moet komen. Aardewerk werd in het terpen/wierdengebied niet in werkplaatsen gemaakt en verhandeld, zoals dat binnen het Romeinse Rijk gebeurde, maar thuis, waarschijnlijk door de vrouwen van het huishouden.⁵⁵

Aardewerk van elders is dus niet gekocht van rondreizende handelaren, maar kwam op een andere manier in een dorp terecht. In de eerste plaats werd, zoals hierboven al is

beschreven, mooi en klein, dus gemakkelijk transporteerbaar aardewerk soms als geschenk gegeven bij bezoeken. In de tweede plaats trouwden mensen niet alleen binnen het eigen dorp of het eigen gebied, maar ook over grotere afstanden. Vermoedelijk waren het de vrouwen die daarbij van woonplaats veranderden: die trokken in bij hun nieuwe echtgenoot.⁵⁶ Zij bleven hun aardewerk nog een tijdlang maken zoals ze dat gewend waren. Dat verklaart niet alleen het voorkomen van uitheems ogende potten in nederzettingen, maar ook de soms snelle verspreiding van stijlen en stielelementen, zoals het 'streepbandaardewerk' in de late ijzertijd. Bovendien ontstonden door die onderlinge huwelijken familiebanden die eraan bijdroegen dat de verschillende groepen elkaar welgezinnd waren en niet op voortdurende voet van oorlog leefden. We hebben aanwijzingen dat er netwerken van relaties bestonden tussen plaatsen en deelgebieden binnen geheel Noord-Nederland, inclusief Drenthe en de Hollandse kust, en aangrenzend Duitsland. Binnen dat gebied werd ook getrouwd.

De afstand speelde bij al die contacten kennelijk geen grote rol. Het wonen aan een open kust die doorsneden werd door kreken en geulen was ideaal voor het onderhouden van contacten. Terwijl er op het land alleen onverharde en ongetwijfeld vaak onbegaanbare wegen waren, was het reizen over water snel en gemakkelijk. Het belangrijkste vervoermiddel tijdens de ijzertijd en de Romeinse tijd was waarschijnlijk de boomstamkano. Resten daarvan uit de Romeinse tijd zijn in Leeuwarden-Oldenhoofsterkerkhof aangetroffen,⁵⁷ en buiten het terpen- en wierdengebied in Duitsland en in West-Nederland (fig. 3.14).⁵⁸ Ze waren vaak verbreed en opgeboeid, dat wil zeggen met planken verhoogd. Daarmee kon bij goed weer langs de kust worden gevaren. Volgens de Romeinse schrijver Plinius boden sommige van die kano's plaats aan wel 30 mensen.⁵⁹ Volkomen zeewaardige schepen, zoals de overnaadse geklonken Nydam-schepen die zijn gevonden in Zuid-Jutland (Denemarken), raakten in onze streken waar-

⁵⁶ Zie ook hoofdstuk 2.

⁵⁷ Vlierman 2008.

⁵⁸ Kano's uit de vroeg-Romeinse tijd waren gebruikt om een goot te maken in het castellum van Valkenburg (Van Giffen 1944); een kano uit de midde-Romeinse tijd werd gevonden in Vaale aan de Elbe (Meier 2014).

⁵⁹ Plinius, *Naturalis Historia* XVI.

⁵³ Tacitus, *Germania* 15.

⁵⁴ Nieuwhof 2017a.

⁵⁵ Zie hoofdstuk 2.

Fig. 3.14 Goot in het Romeinse castellum in Valkenburg, opgegraven in 1941. De goot is waarschijnlijk gemaakt van de middenstukken van boomstamkano's tijdens een van de vroegste fasen van het castellum (circa 40 n.Chr.). Op de kano lagen dwarsplankjes, waarop lange planken waren gelegd om de goot af te dekken. Foto © Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie.

schijnlijk niet voor het einde van de Romeinse tijd in gebruik.⁶⁰ Boomstamkano's bleven naast deze nieuwe schepen nog tot ver in de middeleeuwen een gangbaar vervoersmiddel.⁶¹

Sociale veranderingen in de Romeinse tijd

In de Romeinse tijd begon er sociaal-politiek gezien iets te veranderen. Door de competitie die gepaard ging met de sterke bevolkingsgroei waren er waarschijnlijk al families boven komen drijven die de boventoon gingen voeren en waaruit lokale leiders vaak afkomstig waren. Dat moeten ook de families zijn geweest waar de Romeinse diplomatie zich op richtte. Ze konden voortbouwen op bestaande tradities waarbinnen veel belang werd gehecht aan de status en identiteit van families. Het was dus zeker niet alleen dankzij contacten met de Romeinen dat sommige families zoveel invloed kregen. De families die het meest in aanzien stonden, konden zich met steun van de Romeinen echter sterker ontwikkelen en een echte elite gaan vormen. Het was deze elite die meer dan anderen de beschikking had over fraaie Romeinse voorwerpen en waaruit ook de leiders van regionale groepen voortkwamen. Hoewel hierover niets met zekerheid valt te zeggen,

is aan te nemen dat leiderschap juist in deze periode erfelijk werd.

Uit de Romeinse tijd kennen we voor het eerst ook nederzettingen met afwijkende gebouwen en erven met een vergaderruimte die geïnterpreteerd worden als residentie van de leidende familie. In de volledig opgegraven Feddersen Wierde, aan de kust van Nedersaksen, is dat de zogenaamde *Herrenhof*.⁶² Ook in Drenthe (Midlaren, Wijster) zijn enkele afwijkende gebouwen opgegraven die mogelijk diezelfde functie hadden.⁶³

Vanaf de Romeinse tijd neemt het aantal wapenvondsten toe, ongetwijfeld door de terugkeer van veteranen uit het Romeinse leger.⁶⁴ De aanwezigheid van veteranen zal ook een belangrijke rol hebben gespeeld in de ontwikkeling van erfelijk leiderschap. Zij verleenden extra aanzien aan hun families, en konden bogen op een ervaring en kennis van de wijdere wereld die ongeëvenaard was bij mensen uit hun omgeving. Voor het leggen van contacten tussen de Romeinse overheid binnen, en lokale groepen buiten het Rijk zullen juist veteranen een belangrijk aanspreekpunt zijn geweest.

De strijd om de beschikbare ruimte werd in de midden-Romeinse tijd niet langer op de woonerven uitgevochten door het stukslaan van aardewerk en het begraven van botten van overleden familieleden bij de huizen. De rituelen keerden zich nu naar binnen, naar het huishouden zelf. De rituele deposities werden kleiner, maar namen tegelijk toe in aantal (fig. 3.9). In huizen uit de Romeinse tijd in Ezinge zijn veel potjes gevonden die waarschijnlijk dienden als containers voor kleine voedseloffers aan de voorouders. De verering van de eigen voorouders maakte in deze periode misschien plaats voor de verering van algemenere voorouders, die door een hele gemeenschap konden worden vereerd. Dat zou de toenemende standaardisatie in rituele deposities in deze periode verklaren. Voorwerpen uit het familiearchief zoals menselijke botten komen daar nauwelijks meer in voor. Het is goed mogelijk dat de nieuwe 'collectieve voorouders' gebaseerd waren op de voorouders van de leidende familie.⁶⁵

Ook het grafritueel veranderde in de Romeinse tijd. Tijdens de ijzertijd en het begin van de Romeinse tijd had het grafritueel, dat wil zeggen exhumatie en het daaropvolgend verzamelen van overgebleven botten, en soms inhumatie, een functie in het bevestigen van de status en de identiteit van families. Zoals gezegd, nam het begraven van losse botten in de Romeinse tijd sterk af. De graven bij huizen worden steeds vaker bij elkaar gevonden (fig. 3.7) en lijken zich te ontwikkelen tot kleine grafveldjes. Die ontwikkeling vond tegelijk plaats in het terpengebied, in Noord-Holland en in noordwest-Duitsland, en ook in het aangrenzende binnenland.⁶⁶ De grafveldjes bevonden zich aanvankelijk nog bij de huizen, maar ook daar kwam verandering in. In de volksverhuizingstijd verdween de directe relatie tussen graven en huishoudens. Vanaf de 5de eeuw hoorden de grafvelden bij een nederzetting, en werden ze door de dorpsgemeenschap

60 Rieck 2013.

61 Van de Moortel 2011.

62 Haarnagel 1979

63 Nicolay 2010.

64 Nicolay 2007, fig. 3.12; 2009, 267.

65 Nieuwhof 2015, 223-226, 296.

66 Nieuwhof 2014; 2015, 60-66.

als geheel gebruikt. Dat had ongetwijfeld te maken met de veranderingen in sociale structuur.

Leegloop en nieuwe bewoners

Er was in het terpen/wierdengebied geen continue ontwikkeling van de Romeinse tijd naar de vroege middeleeuwen. Aan het eind van de Romeinse tijd werd het gebied grotendeels verlaten.⁶⁷ De emigratie begon in de 3de eeuw, hier en daar zelfs al eerder. Dat geldt bijvoorbeeld voor de overslibde terpjes van Paddepoel, in het noorden van het tegenwoordige stadsgebied van Groningen, die in de loop van de midden-Romeinse tijd werden verlaten.⁶⁸ Het aantal bewoonde dorpen en het aantal vondsten uit de 3de eeuw is veel kleiner dan in de periode daarvoor. In de 4de eeuw waren er nog maar enkele terpen/wierden bewoond in Groningen (met name Ezinge) en misschien in het oostelijke deel van Friesland, in de regio Oostergo. De oorzaak van de grootschalige emigratie was vermoedelijk deels landschappelijk: door het steeds hoger worden van de noordelijke kuststreek onder invloed van de stijgende zeespiegel (zie hoofdstuk 1) ontstonden ontwateringsproblemen in het binnenland. Deels zal er ook een relatie zijn geweest met de ineenstorting van het Romeinse rijk. Misschien zagen de terpbewoners daar kansen voor een nieuw bestaan toen hun woongebieden steeds natter werden.

Minstens zo belangrijk was echter de mate waarin achterblijvers konden blijven deelnemen aan bestaande sociaal-culturele netwerken. In Friesland werden vrijwel alle terpen verlaten, ook die op goed gedraineerde kwelderwallen in het noorden, zoals Wijnaldum. Aan het aardewerk zien we dat Friesland nauw verbonden was met Noord-Holland, dat ook leegliep in deze periode – al bleven sommige nederzettingen, zoals die bij Den Burg (Texel), net als Wijnaldum tot in het eerste kwart van de 4de eeuw bewoond.⁶⁹ Omdat de sociale samenhang binnen en tussen beide gebieden geleidelijk verloren ging, was het voor niemand nog aantrekkelijk om te blijven.

In het oostelijke deel van Friesland, vooral langs de Middellzee, bleven mogelijk enkele plaatsen bewoond.⁷⁰ In Groningen waren er naast Ezinge zeker nog meer plaatsen die bewoond bleven, maar daar is nog weinig over bekend. In elk geval maakte Groningen, net als Noord-Drenthe, al sinds het begin van de jaartelling deel uit van een sociaal-cultureel netwerk dat zich uitstrekte tot ver in Duitsland, waar geen sprake was van leegloop. Het had dus een sociaal vangnet, waardoor het niet nodig was om te vertrekken wanneer de natuurlijke omstandigheden het toelieten om te blijven.

Vanaf ongeveer 400 n.Chr. kwamen er nieuwe bewoners in het Noord-Nederlandse kustgebied. Ze zijn archeologisch onder meer herkenbaar aan een nieuw soort aardewerk en nieuwe typen mantelspelden. Het aardewerk en de mantelspelden lijken sterk op of zijn zelfs niet te onderscheiden

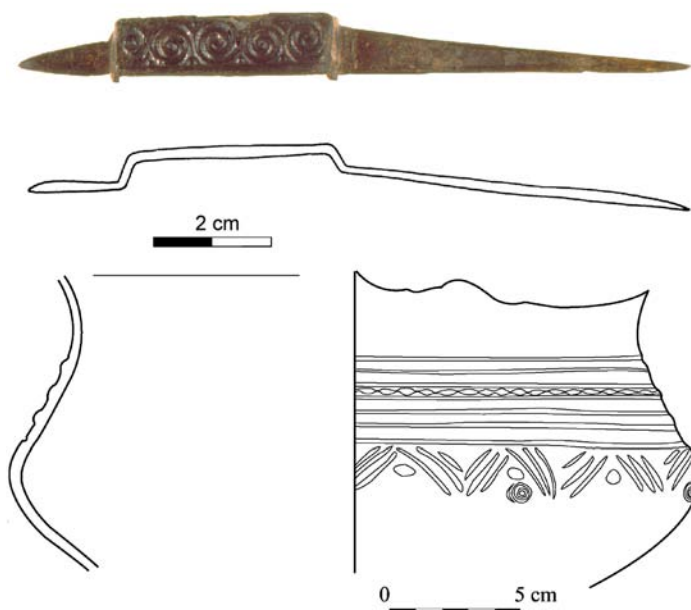

Fig. 3.15 Boven: een bronzen zwaardriembeugel uit Englum (vondstnummer 202); het verhoogde deel is vertind. Gevonden in een waterput met aardewerk in Angelsaksische stijl (onder). Foto G. van Oortmerssen; tek. M. Los-Weijns (RUG/GIA); tek. aardewerk A. Nieuwhof.

van soortgelijke vondsten uit het kustgebied van Noordwest-Duitsland, waar volgens schriftelijke overlevering indertijd Angelen en Saksen woonden.⁷¹ De karakteristieke versiering in *Kerbschnitt*-techniek op een zwaardriembeugel uit Englum (fig. 3.15), bijvoorbeeld, is vrijwel gelijk aan die op een gelijktijdige 'Saksische' fibula van zilver (fig. 3.16). De nieuwkomers worden daarom vaak 'Angelsaksen' genoemd. Vermoed wordt dat ze deel uitmaakten van een stroom van migranten, die in de 5de eeuw emigreerden van Noordwest-Duitsland naar Engeland. Een deel van die migranten kwam niet zover en vestigde zich op de verlaten, nog als verhogingen herkenbare woonplaatsen van Noord-Nederland.

Toch is dat niet het hele verhaal, want de achterblijvers in het Nederlandse terpengebied en de inwoners van Noord-Drenthe maakten en gebruikten al vanaf de 4de eeuw aardewerk in een stijl die steeds sterker lijkt op het 'Angelsaksische' aardewerk.⁷² Daaruit kunnen we afleiden dat ze veel contact hadden met het Noordwest-Duitse kustgebied. De nieuwkomers waren dus geen vreemdelingen, en de materiële cultuur die ze meebrachten week niet sterk af van de materiële cultuur van de bewoners die waren gebleven. Ook het grafritueel dat ze meebrachten, met crematies en inhumaties in grafvelden bij de nederzettingen,⁷³ sloot goed aan bij de hierboven beschreven ontwikkeling in het grafritueel in Noord-Nederland.

Complexere netwerken in de vroege middeleeuwen

In de loop van de Romeinse tijd was leiderschap vermoedelijk steeds meer een erfelijke aangelegenheid geworden, waarbij niet zozeer bijzondere kwaliteiten als wel afkomst het belang-

67 Bazelmans 2000; Gerrets 2010, H.7; Nieuwhof 2011; 2013; 2016; Taayke 1996.

68 Van Es 1970.

69 De Koning 2018.

70 Nieuwhof 2016.

71 De eerste die dat ontdekte, was de conservator van het Fries Museum, P.C.J.A. Boeles (1906); zie ook Boeles 1951.

72 Nieuwhof 2013; 2016.

73 Knol 2009.

Fig. 3.16 Voor- en achterzijde van een verguld-zilveren vlinderfibula uit het Duitse Dösemoor. De fibula vertoont een versiering in *Kerbschnitt*-techniek, die kenmerkend is voor de 5de eeuw en is afgeleid van een vergelijkbare versiering op laat-Romeins gordelbeslag. Lengte 8,8 cm. Collectie en foto Schedenspeicher-Museum, Stade.

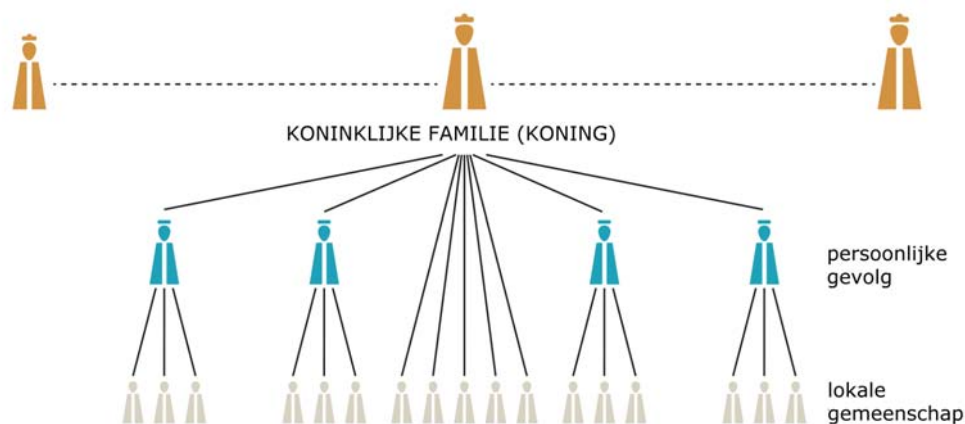

Fig. 3.17 Schematische weergave van de patroon-cliëntrelaties tussen een koning en leden van zijn persoonlijke gevolg, die ook weer een eigen gevolg konden hebben. De persoonlijke relaties tussen patroon en cliënt werden met (luxue) geschenken tot stand gebracht en onderhouden. De koning onderhield ook relaties met andere, meer of minder machtige koningen. Naar Nicolay 2014, fig. 1.3.

rijkste criterium werd. Dat was zeker in de vroege middeleeuwen het geval. De leiders waren regionale of supra-regionale koningen met een zekere welstand. De aristocratische families trokken ambachtslieden aan die in staat waren bijzondere voorwerpen te maken die hun status en identiteit benadrukten. Op de terp Tjitsma bij Wijnaldum, waar in de 6de-7de eeuw een belangrijke regionale leider woonde, waren bijvoorbeeld een edelsmid en een glazen-kralenmaker actief.⁷⁴

In deze periode nam de sociale structuur de vorm aan van een patronagesysteem, zoals eerder beschreven (fig. 3.17).⁷⁵ De leidende families onderhielden contacten met hun 'onderdanen', met andere belangrijke families die bij hen in de buurt woonden, en ook met de elites in andere gebieden. In de vroege middeleeuwen besloegen die contacten het gehele zuidelijke Noordzeegebied. Binnen dat elitenetwerk werden geschenken uitgewisseld: gouden sieraden, bijzondere wapens, en andere luxe voorwerpen. Men trouwde waarschijnlijk ook onderling.

Regionale leiders bonden lokale leiders aan zich door hen geschenken zoals gouden sieraden te geven, wel van iets geringere waarde dan de sieraden die de leden van koninklijke families en hun directe gevolg zelf droegen. Vergelijk bijvoorbeeld de mooie, maar kleine piramidale zwaardknop uit Ezinge (fig. 3.24), met de imposante grote mantelspeld uit

Wijnaldum (fig. 3.23), beide in dezelfde stijl en uit de late 6de/vroege 7de eeuw. Als tegenprestatie waren lokale leiders verplicht zich loyaal op te stellen ten opzichte van de regionale leider en hem zo nodig te steunen, bijvoorbeeld wanneer conflicten moesten worden uitgevochten.

Deze piramidevormige structuur van de samenleving, met sterk persoonlijke relaties tussen regionale en ook lokale leiders en leden van hun gevolg, is prachtig weerspiegeld in de objecten van goud en zilver die binnen het terpen/wierdengebied zijn gevonden.⁷⁶ Het aantal vondsten is zelfs dusdanig dat voor Friesland en Groningen, met name in de periode tussen ca. 500 en 630 n.Chr., van een 'Gouden tijdperk' kan worden gesproken. Vanaf de 5de eeuw zijn verschillende stadia in de ontwikkeling van koningschap zichtbaar, gekoppeld aan veranderingen in de wijze waarop koninklijke families zich cultureel en ook ideologisch op omliggende gebieden oriënteerden.⁷⁷

Nieuwe leiders: banden met het 'thuisland'

Binnen Noord-Duitsland is in het woongebied van de 'Saksen' al in de late 4de eeuw de opkomst van een regionaal koninkrijk zichtbaar aan de verspreiding van zilveren mantelspelden, waaronder de zo karakteristieke vlinderfibulae (fig. 3.16). De meest luxe exemplaren zijn verguld en tonen

⁷⁴ Tulp & Meeks 2000 (goud- en zilverbewerking); Sablerolles 1999b (productie kralen).

⁷⁵ Voor het functioneren van dit systeem, zie Nicolay 2014, 4-11.

⁷⁶ Voor een reconstructie van 'sociale piramides' op basis van kostbaarheden van goud en zilver, zie Nicolay 2014, fig. 10.20.

⁷⁷ Voor een gedetailleerde beschrijving van de individuele fasen, zie Nicolay 2014, 234-263; Nicolay 2017a.

Fig. 3.18 Van links naar rechts drie bracteaten, uit Hitzum, De Valom en Achlum, die vermoedelijk Odin in verschillende gedaantes tonen. Diameters resp. 3,4, 3,2 en 3,1 cm. Collectie en foto's Fries Museum Leeuwarden (Hitzum en Achlum), en Streekmuseum Volkssterrenwacht, Burgum (De Valom).

sierlijke krullen en dierkopjes, die van gespen en sierbeslagen op laat-Romeinse gordels zijn gekopieerd. Als grondstof voor de fibulae diende het zilver en goud dat Romeinse keizers aan Germaanse leiders noordelijk van de Rijn betaalden, om zich in de nadagen van het keizerrijk van hun steun te verzekeren.⁷⁸

Met de komst van 'Angelsaksen' in Noord-Nederland en zuidelijk Engeland doen ook hier de zilveren vlinderfibulae hun intrede, als meegebrachte en lokaal geïmiteerde exemplaren. Net als in het thuisland getuigen deze luxe sieraden van een patronagesysteem, waarbinnen de mantelspelden als geschenken werden uitgewisseld. Helaas is het aantal vondsten uit Noord-Nederland in de 5de eeuw nog te beperkt om het netwerk van persoonlijke relaties tussen regionale koningen en leden van hun gevolg te kunnen reconstrueren.

De snelle acceptatie van deze sieraden binnen zuidelijk Engeland, dat in de 4de eeuw nog redelijk dichtbevolkt was, toont dat de 'Angelsaksen' hier de leidende posities naar zich toe wisten te trekken, net al in de regionale en grotere koninkrijken die in de 6de en vroege 7de eeuw ook elders langs de zuidelijke Noordzeekust opkwamen. Ook binnen de (grotendeels) verlaten delen van Noord-Nederland stonden de nieuwkomers aan de basis van regionale koninkrijken, waardoor deze gebieden nog sterker dan voorheen werden ingekapseld in de culturele wereld van de Angelsaksen.

Regionale koninkrijken binnen een Scandinavische wereld

Vanaf ca. 475 n.Chr., na het geleidelijk afbrokkelen van het Romeinse gezag, richtte de 'Noordzee-elite' zich op een nieuw machtsblok: de Scandinavische koninkrijken in het noorden. Sieraden van zilver maken plaats voor sieraden van goud, een grondstof die via Scandinavië werd verkregen. Ook dit goud was afkomstig van politieke betalingen van Romeinse keizers, nu in de vorm van vele duizenden *solidi* die vanuit het Oost-Romeinse rijk naar Germaanse leiders in Oost-Europa stroomden.⁷⁹ Vanuit Oost-Europa bereikte een deel van deze

gouden munten Scandinavië, en weer een kleiner deel het zuidelijke Noordzeegebied.

Binnen Scandinavië werd veel van het goud omgesmolten om er kostbare sieraden van te maken, in de vorm van gouden halsringen, nekringen en vooral hangers. De hangers bestaan uit een rond stuk goudblik, waarin allerlei motieven zijn gestempeld. Het centrale motief van deze 'bracteaten' toont figuren en bijbehorende verhalen uit de Oud-Noordse mythologie, met de godheid Odin vermoedelijk als centrale figuur.

Niet alleen het goud uit Scandinavië bereikte het zuidelijke Noordzeegebied, ook de uitvoering en beeldtaal van de sieraden werden overgenomen. Het 'Saksische' oorsprongsgebied van de migranten die naar Noord-Nederland en Engeland trokken, vormde vermoedelijk de brug tussen Scandinavië en het Noordzeegebied: hier zijn zowel gouden arm- en nekringen als bracteaten lokaal vervaardigd. Meer westelijk komen alleen bracteaten voor, die gezien de uitvoering ook als lokale imitaties van Scandinavische voorbeelden zijn te beschouwen.

Interessant is dat de Scandinavische beeldtaal van de bracteaten vrijwel één-op-één wordt overgenomen. Op een bracteaat uit Hitzum is vermoedelijk het bebaarde gezicht van Odin weergegeven (fig. 3.18.1); hetzelfde bebaarde gezicht is te zien op een bracteaat uit De Valom, nu boven een galopperend paard (fig. 3.18.2). Een andere bracteaat, uit Achlum, toont een slangachtig dier met menselijke voeten en handen – mogelijk de weergave van Odin, tijdens zijn transformatie van mens naar dier om zo de Onderwereld te kunnen betreden (fig. 3.18.3).

Als naar de verspreiding van gouden bracteaten langs de zuidelijke Noordzeekust wordt gekeken, valt op dat de hangers als duidelijke concentraties binnen kleine gebieden voorkomen. Eén van deze concentraties valt binnen het 'Saksische' kustgebied tussen Elbe en Wezer, een tweede in noordelijk Westergo (Friesland), een derde in het Engelse Kent en vermoedelijk een vierde in het Engelse Norfolk. De vondstconcentraties vallen vermoedelijke samen met de centra van regionale koninkrijken die gedurende de 5de eeuw langs de Noordzeekust tot ontwikkeling kwamen. De omvang van af-

⁷⁸ Nicolay 2014, 222.

⁷⁹ Nicolay 2014, 210-215.

Fig. 3.19 Foto en tekening van de verguld-zilveren 'square-headed brooch' uit Bifrons, in het Engelse Kent (graf 64). Lengte 13,3 cm. Collectie en foto The Kent Archaeological Society/Maidstone Museum; tekening naar Haseloff 1981, fig. 25.

zonderlijke koninkrijken is niet nauwkeurig vast te stellen, aangezien het netwerk van persoonlijke relaties tussen een regionale heer en leden van zijn gevolg buiten deze centra archeologisch moeilijk traceerbaar is.

Het zichtbaar maken van regionale identiteiten

Rond het midden van de 6de eeuw is opnieuw een belangrijke omslag in de uitvoering van luxe sieraden zichtbaar. Deze werden opnieuw vervaardigd uit zilver, nu afkomstig uit het opkomende Frankische rijk. Als grondstof dienden vooral Frankische mantelspelden, die binnen Noord-Nederland in stukken werden geknipt om te worden omgesmolten en er eigen sieraden van te maken.⁸⁰ Deze sieraden zijn in eerste instantie nog duidelijk Scandinavisch van karakter, maar al gauw komen regionale vormen tot ontwikkeling.

Dat de culturele en ook ideologische oriëntatie op de Scandinavische koninkrijken van belang blijft, toont het verschijnen van imposante mantelspelden met een rechthoekige kopplaat en een druppelvormige voetplaat – onderling verbonden door een gebogen beugel, waarop een kleine schijf aanwezig kan zijn.⁸¹ Deze 'square-headed brooches' dragen een intrigerende versiering met mens- en dierfiguren. Illustratief is de fibula uit het Engelse Bifrons, die als lokale imitatie van een Scandinavisch voorbeeld is te beschouwen (fig. 3.19). Op de kopplaat is een gestileerd gezicht tussen twee dierfiguren zichtbaar, omringd door een band van dierfiguren. De voet-

plaat en beugel tonen drie gestileerde gezichten in de ronde knoppen, opnieuw met dierfiguren aan weerszijden.

Het motief van een gezicht tussen twee dierfiguren is ook te zien op een recente detectievondst uit Friesland (fig. 3.20).⁸² De zilveren, deels vergulde fibula is eveneens een lokale imitatie van een Scandinavisch voorbeeld, waarop de mens- en dierfiguren sterk gestileerd zijn afgebeeld: een gezicht tussen twee viervoeters op de kopplaat, en een gezicht met twee gesnauvelde dieren op de beugel en schouders van de voetplaat (fig. 3.21). Als de Oud-Noordse mythologie als uitgangspunt wordt genomen, is aan te nemen dat met het 'gezicht tussen twee dieren' opnieuw Odin is afgebeeld, geflankeerd door zijn hulpdieren. Dat zijn onder meer de raven Huginn en Muninn, die dagelijks de aarde rondvliegen om allerlei informatie voor Odin te verzamelen.

De mantelspelden uit Bifrons en Friesland zijn in de late 5de of de eerste helft van de 6de eeuw te dateren, en vormen het prototype voor de ontwikkeling van zilveren mantelspelden die binnen Friesland voor het eerst in een regionale, 'Friese' stijl worden uitgevoerd. Het enige complete exemplaar van een mantelspeld in deze stijl is afkomstig uit Achlum en naamgever van de fibulae van het 'type Achlum' (fig. 3.22). Deze spelden hebben dezelfde basisvorm als de Scandinavische voorbeelden en zijn ook weer versierd met de al genoemde mens- en dierfiguren, nu echter met een niervormige knop aan het uiteinde van de voetplaat als eigen, regionaal kenmerk. De niervorm bestaat in feite uit twee koppen van roofvogels, waarvan de snavels naar binnen zijn gedraaid. Het luxe karakter van de speld uit Achlum blijkt niet

⁸⁰ Nicolay 2014, 222-223.

⁸¹ De mantelspelden worden door Haseloff (1981, 21 vv.) tot zijn 'Jutlandse fibulagroep' gerekend, als vroegste voorbeelden van sieraden met dierfiguren in de zogenaamde Dierstijl I; zie ook Nielsen 2009.

⁸² Nicolay 2017b.

Fig. 3.20 Drie aanzichten van de nieuw gevonden, verguld-zilveren mantelspeld uit de omgeving van Holwerd. Lengte 5,5 cm. Particuliere collectie; foto's F. de Vries, Toonbeeld.

Fig. 3.21 Detailopnamen van mens- en dierfiguren op de fibula uit Holwerd (fig. 3.20). Particuliere collectie; foto's F. de Vries, Toonbeeld.

alleen uit de uitvoering in zilver, maar ook uit de gedeeltelijke vergulding en uit de inleg van sierranden met zwarte niëllo.

De verspreiding van de fibulae van het type Achlum toont een duidelijke clustering in dezelfde regio waar ook de Friese bracteaten zijn gevonden, een aanwijzing dat het regionale koninkrijk uit de late 5de eeuw zich gedurende de 6de eeuw heeft weten te handhaven. Als naar de verspreiding van munten uit dezelfde periode wordt gekeken, valt op dat deze een duidelijke clustering in Westergo en aangrenzend Oostergo

vertonen. Zowel de gouden bracteaten en zilveren fibulae als veel van de gouden munten zijn vermoedelijk als geschenken uitgewisseld binnen een regionaal netwerk dat zich uitstrekte over Westergo en Oostergo, en daarmee een groot deel van het huidige Friesland bestreek (fig. 3.26).

Dezelfde ontwikkeling deed zich voor in het Engelse Kent, één van de andere gebieden waar een cluster van bracteaten voorkomt. Ook hier ontwikkelde de Scandinavische 'square-

Fig. 3.22 Verguld-zilveren en deels met niëlo ingelegde mantelspeld uit Achlum. De kopplaat toont een menselijk gezicht tussen twee krullen die zowel haar als gestileerde dierfiguren weergeven; op de kopplaat zijn 'hangende' dierkoppen en in de afsluitende knop ook twee naar elkaar toe draaiende dierkoppen herkenbaar. Lengte 6,3 cm. Foto en collectie Fries Museum, Leeuwarden.

headed brooch' zich tot een regionaal type, opnieuw met sterk gestileerde mens- en dierfiguren.

Terwijl de 'Friese' elite zich gedurende de 6de eeuw cultureel en ideologisch richtte op de noordelijke wereld, bestonden er tegelijk ook intensieve contacten met de Franken in het zuiden. In Wijnaldum is in de periode tussen 550 en 650 n.Chr. ruim 60% van alle gebruikte aardewerk afkomstig uit Frankische productiecentra, zoals die in Mayen.⁸³ Ook glazen serviesgoed werd nu uit het Frankische rijk geïmporteerd.⁸⁴ Op welke wijze dergelijke waar het terpen- en wierdengebied bereikte en of geld als betaalmiddel is gebruikt, blijft een onderwerp van discussie. Aan te nemen is dat verschillende uitwisselingsmechanismen naast elkaar functioneerden. Naast het uitwisselen van geschenken is te denken aan het uitwisselen van 'luxe goederen', zoals gouden munten en glazen vaatwerk, en van 'basisgoederen', zoals aardewerk, als handelswaar.⁸⁵ De 'luxe goederen' werden uitgewisseld binnen het bestaande netwerk van sociale relaties, terwijl voor de 'basisgoederen' onafhankelijke handelaren in specifieke afzetgebieden actief waren. Als tegenprestatie in de uitwisseling kan het Friese laken zijn gebruikt, of melkproducten in de vorm van kaas of boter.

Grotere netwerken aan de vooravond van de Frankische veroveringen

In de late 6de eeuw ontwikkelden de fibulae van het type Achlum zich tot nog grotere en luxere mantelspelden. Ze be-

staan uit een massief zilveren achterplaat, aan de voorzijde bekleed met goudblik. Er zijn drie exemplaren bekend, allemaal uit Friesland. Het meest bekende exemplaar is de grote fibula uit Wijnaldum, waarvan de voorzijde volledig is ingelegd met rode almandijn (fig. 3.23). Hoewel moeilijk zichtbaar, tonen de stukjes almandijn opnieuw een gezicht tussen twee dierfiguren, zowel op de kopplaat als op de voetplaat. Iets minder exclusief zijn de twee andere mantelspelden, uit Wieuwerd en Hogebeintum. De voorzijde van beide spelden is niet versierd met almandijn, maar met sierpatronen in gouddraad (fig. 3.23). Beide spelden zijn vermoedelijk iets jonger dan de fibula uit Wijnaldum; de dierfiguren zijn nauwelijks nog herkenbaar in de slingerende lijnen.

De mantelspelden van dit 'type Hogebeintum', die als topstukken uit de vroegmiddeleeuwse sierkunst zijn te beschouwen, staan niet op zichzelf. De late 6de en eerste helft van de 7de eeuw kenmerken zich door een grote variatie aan gouden sieraden, uitgevoerd in een regionale, 'Friese' stijl. Het gaat om hangers, vingerringen, haarringen, kralen en een zogenaamde zwaardpiramide (fig. 3.24), vaak rijk versierd met gouddraad, al dan niet in combinatie met almandijn. De meest imposante goudschat waarin deze sieraden voorkomen, is gevonden in een aarden potje in de afgegraven terp van Wieuwerd (fig. 3.25).⁸⁶ Naast de voetplaat van een grote fibula bevat de schat hangers, munthangers, haarringen en een munt-vingerring. Twee van de hangers hebben een identieke niervorm, die lijkt op de uiteinden van de fibula uit

83 Gerrets & De Koning 1999, 97.

84 Sablerolles 1999a, 236-238.

85 Nicolay 2014, fig. 8.18.

86 Nicolay 2014, 68-72.

Fig. 3.23 Drie luxe mantelspelden met een centrale schijf, zogenaamde *disc-on-bow* fibulae. De fibula uit Wijnaldum (links) is ingelegd met rode almandijn; de fibulae uit Wieuwerd (midden) en Hogebeintum (rechts) zijn versierd met gouddraad. Zelfde schaal; lengte fibula van Wijnaldum 18 cm. Collectie en foto's Fries Museum, Leeuwarden (Wijnaldum en Hogebeintum), en Rijksmuseum van Oudheden, Leiden (Wieuwerd).

Fig. 3.24 Een verguld zilveren zwaardknop met ingelegde almandijn uit Ezinga. Gevonden tijdens de commerciële afgraving van de wierde. Afmetingen 2,6 x 2,6 x 1,8 cm. Collectie Groninger Museum 1955-VII-4. Foto Groninger Museum, Fotostudio Popken.

Fig. 3.25 De grootste goudschat uit het terpen- en wierdengebied, in een handgemaakt potje gevonden in de terp Wieuwerd. De voetplaat van de *disc-on-bow* fibula is ook weergegeven op figuur 3.23. Collectie en foto Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.

Achlum, opnieuw bestaande uit naar binnen gedraaide snavels van twee vogelkoppen.

De uitvoering van de 'Friese' sieraden toont een interessante mengeling van culturele invloeden: terwijl de vorm van de mantelspelden en de dierfiguren naar Scandinavië verwijzen, zijn de vorm van de munt-vingerring en de inleg van sieraden met almandijn duidelijk Frankische invloeden. Eenzelfde combinatie van invloeden leidt ook in zuidelijk Engeland tot eigen, regionale sierstijlen, zowel in Kent als in East-Anglia (Norfolk en Suffolk). De spreiding van sieraden in deze sierstijlen toont dat de regionale koninkrijken uit de voorgaande periode in de late 6de eeuw uitgroeien tot grotere, supra-regionale koninkrijken – een proces dat voor Engeland ook historisch is overgeleverd. In Noord-Nederland besloeg dit netwerk vermoedelijk het kustgebied van Friesland en Groningen, met daarbij de kop van Noord-Holland (inclusief Texel) en wellicht het aangrenzende Oostfriesland (fig. 3.25). Als centrum van dit koninkrijk komt de 'koningsterp' Tjitsma of één van de andere terpen bij Wijnaldum het meest in aanmerking.⁸⁷

In de eerste helft van de 7de eeuw is een opmerkelijke ontwikkeling zichtbaar. Nadat grotere netwerken vorm hadden gekregen, kiest de leidende elite ervoor niet langer sieraden te produceren die in een eigen stijl zijn uitgevoerd en daarmee de omvang van hun netwerk visualiseren. In plaats daarvan worden in het gehele zuidelijke Noordzeegebied uniforme uitgevoerde sieraden gedragen. Die sieraden zijn van Byzantijnse voorbeelden afgeleid, in eerste instantie vermoedelijk door de

Franken; daarna volgen de leiders van koninkrijken langs de Noordzee hun voorbeeld. De consequentie van deze omslag is dat het voor archeologen niet langer mogelijk is regionale of supra-regionale netwerken van elkaar te onderscheiden. Met de opkomst van een uniforme sierstijl raken de afzonderlijke koninkrijken dan ook buiten beeld, hoewel historische bronnen in ieder geval voor Engeland aangeven dat ze gedurende de 7de eeuw nog blijven bestaan.

In de loop van de 7de eeuw neemt de import van aardewerk uit het Frankische rijk om onduidelijke redenen sterk af, terwijl de import van glaswerk als luxe vaatwerk wel op peil blijft.⁸⁸ Ook andere 'luxe importen' wijzen op een doorgaande uitwisseling van goederen met het Frankische rijk. Een voorbeeld daarvan is een 'Koptisch kruikje' uit het Friese Tzum, vermoedelijk afkomstig uit het Middellandse Zee-gebied.⁸⁹ Over een nog grotere afstand zijn de stukjes almandijn aangevoerd die onder andere in de fibula uit Wijnaldum zijn verwerkt. Uit analyse van de individuele steentjes blijkt dat deze granaatsoort in India is gewonnen en vermoedelijk via het Byzantijnse en het Frankische rijk is aangevoerd.⁹⁰

De Franken rukken op

'Friese' leiders komen weer in beeld als de eerste missionarissen het centrale rivierengebied tijdens hun overtocht vanuit Engeland bezoeken.⁹¹ Wilfrid, bisschop van York, ontmoet

⁸⁸ Gerrets & De Koning 1999, 97; Sablerolles 1999a, 238-240.

⁸⁹ Knol 1993a, 205, fig. 65; voor de herkomst van 'Koptisch vaatwerk', zie Willemsen 2018..

⁹⁰ IJssennagger *et al.* 2013.

⁹¹ Halbertsma 1966; 2000, 301-303; Meeder & Goosmann 2018.

⁸⁷ Nicolay 2014, 359; zie ook Nicolay 2008.

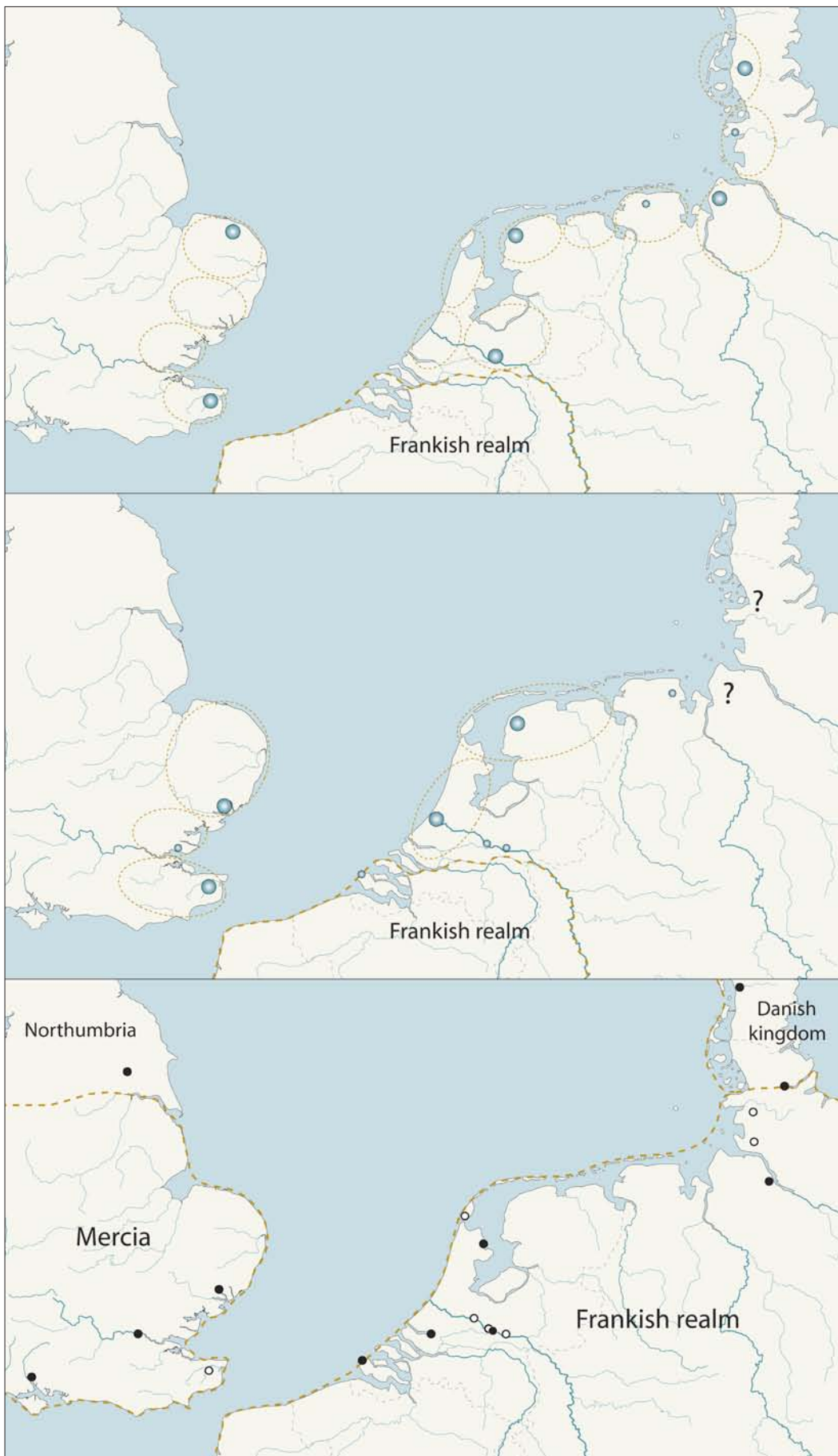

Fig. 3.26 Schematische weergave van de omvang van regionale en grotere koninkrijken rond de zuidelijke Noordzee, in de 6de eeuw (boven), in de periode rond 600 n.Chr. (midden) en na de veroveringen door het Frankische koninkrijk en Mercia rond 804 n.Chr. (onder). Naar Nicolay 2017a, fig. 5.9.

Fig. 3.27 Stapsgewijze verovering van het Friese gebied door Karel Martel (tot aan de Lauwers) en door Karel de Grote (tot aan de huidige Danevirke).

Naar Nicolay 2014, fig. 2.3.

in 678 ene koning Aldgisl (*Aldgislo rege*). Een decennium later heeft Aldgisl plaatsgemaakt voor koning Radbod (*rex Rathbedus*; in het Fries koning Redbad), die in 688 door de missionaris Wigbert wordt bezocht. Ook Winifred, beter bekend onder zijn latere naam Bonifatius, heeft een ontmoeting met Radbod, in 716.

Er is veel discussie over de status en (etnische) achtergrond van beide leiders, die traditioneel als koningen van een Groot Friesland (*Frisia Magna*) worden gezien. Tegenwoordig zijn we kritischer en wordt aangenomen dat Aldgisl en Radbod niet meer dan regionale leiders met een machtsbereik in het centrale rivierengebied en wellicht ook West-Nederland waren, in een periode dat Frankische koningen hun handen vol hadden aan een interne machtsstrijd.⁹² Dat beide leiders als 'Fries' zijn aangeduid, wijst vermoedelijk niet op een herkomst uit het huidige Friesland, maar op een meer algemene (Frankische) benaming van Germaanse stammen langs de Nederlandse kust.

Dit sluit niet uit dat Radbod enige tijd als een soort *overlord* kan hebben gefunctioneerd, in een periode dat de Franken het gebied noordelijk van de Rijn probeerden in te lijven. Het samengaan van meerdere koninkrijken in een groter verband, onder aanvoering van een tijdelijke leider, is ook bekend van het Saksische gebied ten tijde van de 'Saksische oorlogen' (772-804).⁹³ Op een bijzondere status van Radbod wijst in ieder geval het huwelijk tussen zijn dochter Theudesinde en de zoon van de Frankische hofmeier Pippijn II (711). Daarnaast is uit Frankische bronnen bekend dat Radbod in 716 met een

vloot de Rijn opvoer om slag te leveren bij Keulen. Het plotse lijn overlijden van Radbod, in 719, betekende bovendien direct het einde van de onafhankelijke positie van de koninkrijken ten noorden van de Rijn. Onder leiding van Karel Martel veroveren de Franken eerst de West-Nederlandse kust tot aan het Vlie (719), en na een slag bij de Friese Boorne (734) ook de Noord-Nederlandse kust tot aan de Lauwers (fig. 3.27).

Dat van een 'Groot Friesland' ten tijde van de Frankische veldtochten geen sprake was, blijkt uit de stapsgewijze verovering van het 'Friese' gebied. Het zou tot het einde van de 'Saksische oorlogen' duren voordat ook het gebied ten oosten van de Lauwers door Karel de Grote werd veroverd. De gebieden die achtereenvolgens door de Franken werden ingelijfd, vallen min of meer samen met de koninkrijken die op basis van het archeologisch vondstmateriaal zijn te reconstrueren. Het gebied tot aan het Vlie komt goed overeen met een koninkrijk in West-Nederland, waarvan de Rijnmonding het centrum vormde. Het Noord-Nederlandse kustgebied is niet in één keer, maar in twee stappen veroverd. Dit zou erop kunnen wijzen dat het 'Friese' koninkrijk uit de late 6de en 7de eeuw in feite uit een confederatie bestond van een westelijk koninkrijk en een oostelijk koninkrijk, die los van elkaar veroverd moesten worden.

Toen Aldgisl en Radbod over het rivierengebied regeerden, lag hier één van de belangrijkste handelsplaatsen van Europa: Dorestad, het huidige Wijk bij Duurstede.⁹⁴ Dit zogenaamde *emporium* vormde een belangrijk contactpunt tussen twee verschillende economische en religieuze werelden, op de grens tussen Frankisch en 'Fries' gebied. Via deze han-

⁹² Met name Van Egmond 2005; zie een beschrijving van deze discussie door Nicolay (2014, 23-27).

⁹³ Lampen 1999.

⁹⁴ Van Es 1990; zie ook Willemsen 2009.

delsplaats werden vooral 'basisgoederen' als echte handelswaar uitgewisseld, tussen onafhankelijke handelaren en met het specifieke doel om winst te maken. De handel richtte zich vooral op aardewerk, maalstenen en allerlei objecten van metaal en glas. Op kleinere schaal werden ook nog steeds exotische goederen uitgewisseld, waaronder panterkauri-schelpen uit de Rode Zee die in verschillende terpen en wierden zijn teruggevonden (fig. 3.28).⁹⁵

Terwijl in de voorgaande eeuwen alleen Frankische gouden munten en regionale imitaties van deze *solidi* en *tremisses* voorhanden waren, met antieke Romeinse zilveren en bronzen munten als een vorm van kleingeld, gaat de opkomst van Dorestad gepaard met de introductie van eigentijds zilvergeld: de sceatta, als noordelijke tegenhanger van de Frankische *denarius*. Als kustbewoners, centraal tussen de Frankische, Engelse en Scandinavische wereld, speelden met name 'Friezen' een sleutelrol in de handel over de Noordzee. Niet voor niets stond de Noordzee ook wel bekend als de 'Friese zee' en werd het woord 'Fries' in historische bronnen als synoniem voor handelaar gebruikt.⁹⁶ Dat vondsten van sceatta's zich in het Nederlandse kustgebied concentreren, vormt hier een logische afspiegeling van.

Nieuwe netwerken, nieuwe leiders

Ondanks de vuist die de 'Friese' elite, mogelijk onder leiding van Radbod, probeerde te maken, was de opmars van de Frankische legers niet te stuiten. In het jaar 804 behoorde niet alleen het Friese gebied, maar ook het aangrenzende Saksische gebied tot het Frankische rijk. De noordgrens van dit rijk schoof geleidelijk op tot de aardwal ter hoogte van het Duitse Schleswig, die nu als *Danevirke* bekend staat. Ter hoogte van deze aardwal ontstaat in dit nieuwe grensgebied een nieuw *emporium* van internationale allure: Haithabu (Hedeby), als opvolger van Dorestad. In Engeland hebben de individuele koninkrijken uit de 6de en 7de eeuw eveneens het veld geruimd, hier voor het sterk expansieve koninkrijk Mercia.

Een nieuw gezag betekende nieuwe kansen, zowel voor oude als voor nieuwe leiders. De machtsstrijd die in de 8ste eeuw binnen het terpen/wierdengebied uitbrak, wordt archeologisch weerspiegeld in een horizont van opvallend rijke wapengraven.⁹⁷ In deze fase is in enkele tientallen graven, verspreid over het Noord-Nederlandse kustgebied, een zwaard meegegeven, vaak in combinatie met een schild, enkele speerpunten en/of een paar stijgbeugels (fig. 3.29; zie ook fig. 10.10-11). Het zijn vermoedelijk graven van leden van de lokale elite, die onderling streden om de beste posities binnen het nieuwe, Frankische netwerk waartoe ze nu behoorden. Dat de wapengraven ná de 8ste eeuw niet meer voorkomen, toont dat de situatie zich dan heeft gestabiliseerd: het is niet meer nodig om wapens in het grafritueel te 'investeren', als een vorm van competitie om machtsposities te behouden of juist te verkrijgen. Op een hoger sociaal niveau krijgen gunstelingen van de Frankische koning de macht, als bisschoppen en graven.

Fig. 3.28 Panterkaurischelp en fragment van een menselijke schedel, beide gevonden aan de zuidwestzijde van de wierde van Adorp bij het schoonmaken van een sloot. De vondsten komen mogelijk uit een vroegmiddeleeuws grafveldje. Collectie en foto B.H.C. Westerink.

De komst van de Franken betekent niet alleen veranderingen op het niveau van regionaal en lokaal leiderschap. Voor de bewoners van de terpen en wierden hadden de veroveringen vooral belangrijke gevolgen voor de omgang met hun doden.⁹⁸ Na de inkapseling van het Friese gebied in het Frankische rijk hadden missionarissen eindelijk de mogelijkheid om met steun van de Frankische koningen het Christendom en bijbehorende waarden te verspreiden. Binnen een christelijke wereld was het niet langer gebruikelijk de dode te cremen, bijgaven in het graf mee te geven en het lichaam bij de voorouders in bestaande grafvelden bij te zetten. Het is geen toeval dat de meeste grafvelden in Noord-Nederland in de 9de eeuw buiten gebruik raakten; de doden werden op nieuwe grafvelden bij de eerste kerken begraven. Daarin zijn alleen nog inhumatiegraven te vinden die west-oost gericht zijn (dat wil zeggen met het hoofd aan de westzijde), en al snel geen bijgaven meer bevatten.⁹⁹ De culturele en ook ideologische oriëntatie op de Scandinavische, heidense wereld in het noorden, zo kenmerkend voor de voorafgaande eeuwen, maakte zo plaats voor Frankische, christelijke waarden. Het zou echter tot de 'diepte-kerstening' in de 11de eeuw duren voordat kerken gemeengoed werden. Toen werd het schenken van landerijen aan kerken en later ook kloosters de beste manier om sociale verschillen tussen leden van de lokale en regionale, nu Frankische elite tot uiting te brengen.¹⁰⁰

Na de dood van Lodewijk de Vrome (778-840), zoon van Karel de Grote, werd het Frankische rijk gesplitst, in een Frans en een Duits rijk. Het Noord-Nederlandse kustgebied maakte vanaf dat moment deel uit van het Duitse rijk, waaruit pas ná de middeleeuwen het Rijk der Nederlanden zou ontstaan.

Conclusie

De archeologie van het terpen- en wierdenland heeft zich vanaf het begin vooral gericht op het bijzondere kwelderlandschap, op de bewoningsgeschiedenis en op de economie van de samenlevingen die dit gebied bewoonden. Daardoor zijn

⁹⁵ Knol 1993a, 205, fig. 65.

⁹⁶ Lebecq 1990; zie ook Heidenga 1997, 27-32.

⁹⁷ Knol & Bardet 1999; zie ook Knol 1993a, tabel 17, fig. 51; 2001.

⁹⁸ Knol 1993b. Zie ook hoofdstuk Godlinze.

⁹⁹ Knol 1993a, 169-176.

¹⁰⁰ Zie De Langen & Mol 2016.

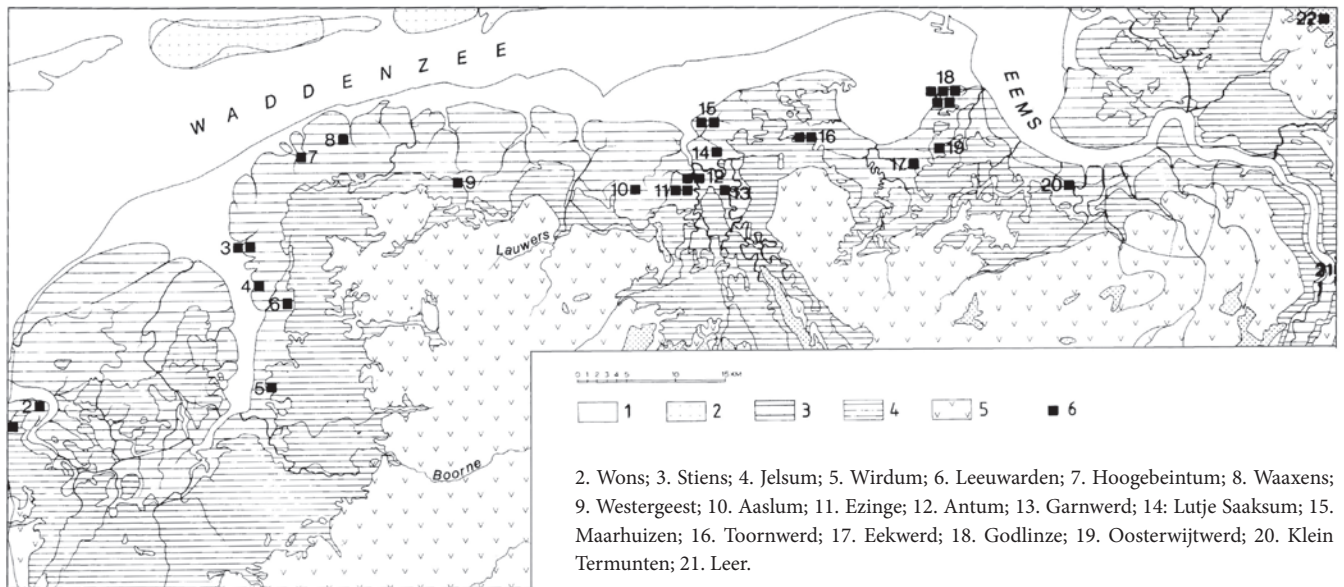

Fig. 3.29 Overzicht van tweesnijdende zwaarden uit het Noord-Nederlandse en aangrenzende Duitse kustgebied, veelal afkomstig uit 8ste-eeuwse graven. 1: water; 2: strand en duinen; 3: kwelder; 4: knikkleizone; 5: veen; 6: vindplaats. Naar Knol & Bardet 1999, fig. 2.

we goed op de hoogte van de ontwikkeling van het landschap en van het leven van de aan dat landschap aangepaste bewoners, zoals beschreven in de eerste twee hoofdstukken van dit boek. Maar het menselijk bestaan heeft veel meer facetten dan alleen het (over)leven in een bepaalde natuurlijke omgeving. De kennis over het landschap en over het praktische bestaan van zijn bewoners is een solide basis voor nieuw onderzoek, dat is gericht op mindere tastbare facetten van het menselijke bestaan: rituelen, religie, sociale organisatie, contacten en uitwisseling met bevolkingsgroepen elders, en sociale en politieke veranderingen.

Zowel het landschap als contacten met de buitenwereld hadden invloed op veranderingen die zich in de loop van de tijd in de samenlevingen voltrokken. Vanwege het landschap woonden mensen bij elkaar op terpen en wierden, en waren ze genoodzaakt de beschikbare ruimte te verdelen. Dat leidde tot een zeker mate van competitie, waarin sommige families succesvoller waren dan andere. Dat waren de families die de leiders leverden toen gekozen leiderschap op grond van verdiende geleidelijk aan plaats maakte voor erfelijk leiderschap.

De positie van die families werd nog versterkt doordat de Romeinen hun diplomatieke pijlen richtten op de leiders van groepen buiten het Romeinse Rijk, om zodoende rust in die gebieden te behouden. Deze leiders ontvingen geschenken, met als gevolg dat de ongelijkheid binnen die samenlevingen toenam; vermoedelijk ontstonden er op die manier in de Romeinse tijd afhankelijkheidsrelaties die steeds meer leken op het Romeinse patronagesysteem. De veranderingen gingen gepaard met veranderende rituelen en geloofsvoorstellingen. De incidentele losse graven en botten van voorheen, die gericht waren op het benadrukken van de familie-identiteit, werden vervangen door grafveldjes bij huizen, en vervolgens door grafvelden bij nederzettingen. De voorouderverering van voorheen lijkt plaats te hebben gemaakt voor de verering van de voorouders van de leidende families.

Het landschap was een belangrijke factor in sociale netwerken waar mensen deel van uitmaakten. Het reizen over

water langs de kust was veel eenvoudiger dan over land, en de bewoners van Noord-Nederland onderhielden vooral via water contacten met andere groeperingen, van de Nederlandse westkust tot ver in Duitsland. In de vroege middeleeuwen werd de actieradius nog groter, met hulp van een nieuw type schip dat zeewaardiger was dan de eerder gebruikte boomstamkano's.

De nieuwe bewoners van het terpen- en wierdengebied, die zich hier vanaf ongeveer 400 vestigden, brachten nieuwe gewoontes mee. De sociale organisatie was echter nauwelijks anders dan het geval zou zijn geweest zonder bewoningshiaat, al heeft de komst van immigranten uit het oosten het proces van vorming van koninkrijken waarschijnlijk versneld. De grafvelden bij nederzettingen waren nu een feit en er was een elite die contacten onderhield met andere kustgebieden rond de Noordzee. Zij wisselden kostbaarheden en huwelijkspartners uit, en in de loop van de 5de eeuw ontstonden er in de verschillende kustgebieden kleine koninkrijken. De koningen hadden gespecialiseerde ambachtslieden in dienst die luxe voorwerpen maakten, waaronder in de 6e en vroege 7de eeuw sieraden in een herkenbare eigen sierstijl. Die specialisatie vergrootte de complexiteit van de samenleving, want een elite en ambachtslieden maken het heffen van belastingen noodzakelijk. Zij verbouwen zelf geen voedsel, maar moeten wel eten.

Aankankelijk waren de nieuwe bewoners nog georiënteerd op andere 'Angelsaksische' woongebieden rond de zuidelijke Noordzee, maar vanaf het eind van de 5de eeuw richtten ze hun aandacht op grotere Scandinavische koninkrijken in het noorden. Scandinavische symboliek en elementen van de Noordse godenwereld begonnen een belangrijke rol te spelen, ook in het terpen- en wierdengebied. Veel van de geïmporteerde luxe en meer basale goederen kwamen echter uit het zuiden, uit het gebied van de Franken. Er werd draaischijfardewerk geïmporteed uit het Duitse Rijnland, en de almandijn die in de sieraden werd gebruikt kwam ook via de Franken naar het Noorden.

In de 7de eeuw, aan de vooravond van de Frankische verovering, verdwenen de kostbaarheden die in een herkenbare eigen stijl zijn uitgevoerd. Deze maakten plaats voor sieraden die op verre Byzantijnse voorbeelden waren geïnspireerd en die ook bij de Frankische leiders gangbaar waren. De afzonderlijke koninkrijken en netwerken zijn daardoor niet langer te onderscheiden. De 7de eeuw is ook de tijd dat door de Franken gesteunde missionarissen probeerden voet aan de grond te krijgen in Noord-Nederland om er het Christendom te brengen. Hun missiewerk werd echter pas succesvol na de verovering door de Franken. Toen veranderde ook het grafritueel: de oude grafvelden raakten buiten gebruik en de overledenen werden steeds vaker volgens christelijke normen begraven.

De Frankische verovering vond in verschillende stappen plaats in de 8e en de vroege 9de eeuw. Vanaf toen maakte Noord-Nederland deel uit van het veel grotere Frankische Rijk. De sociale gelaagdheid nam nog verder toe toen ook kerken en kloosters steeds meer eigendommen verkregen en een sociale en bestuurlijke rol van betekenis begonnen te spelen.

Gedurende de hele geschiedenis van het terpen- en wierdengebied waren sociaal-politieke verhoudingen, geloof en rituelen nauw met elkaar verbonden. De veranderingen die uiteindelijk leidden tot opname in een staat met centraal gezag waren echter niet het gevolg van een lineaire ontwikkeling van eenvoudige, tribale samenlevingen naar een complexe staatsstructuur, alleen al vanwege het bewoningshiaat in de 4de eeuw. De toenemende sociale gelaagdheid en organisatie, en nieuwe rituelen en religie die hiermee samenhangen, waren het gevolg van een combinatie van landschappelijke veranderingen, van veranderende sociaal-politieke omstandigheden binnen en buiten deze samenlevingen, van migratie van individuen en grotere groepen, en uiteindelijk van de Frankische expansie.

Uit dit alles blijkt dat de bewoners geen teruggetrokken leven leidden op hun terpen en wierden, in een marginaal gebied en afgezonderd van de buitenwereld. Ze onderhielden intensieve contacten met gebieden elders, en maakten zowel actief als passief deel uit van de gebeurtenissen die zich in de ruimere Noordzeewereld en daarbuiten afspeelden.

Literatuur

Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek: JVT
Groningen Archaeological Studies GAS

Historische bronnen

- Julius Caesar, G., *Commentarii de bello Gallico*. 2003: Gaius Julius Caesar – Oorlog in Gallië. Vertaald door en met een nawoord van V. Hunink, Amsterdam.
- Plinius Secundus C., *Naturalis Historiae*. 2004: Plinius – De Wereld. Vertaald door J. van Gelder, M. Nieuwenhuis en T. Peters, Amsterdam.
- Tacitus, P.C., *Ab excessu divi augusti annales* (Annales). 1955: Publius Cornelius Tacitus: Kronieken – Ab excessu divi augusti annales, in de vertaling van Dr. J.W. Meijer, Haarlem.
- 2000: Wes, M.A., 2000: Tacitus - Claudius en Nero. Annalen

boek XI-XVI. Vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door M.A. Wes. 's-Hertogenbosch.

Tacitus, P.C., *De origine et situ Germanorum* (Germania). 1999: Tacitus Germania. Translated with introduction and commentary by J.B. Rives, Oxford.

Tacitus: *Historiae*. 1991: Tacitus - Historiën, vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door dr. J.W. Meijer. Baarn.

–, *Beowulf*. 2003 [1973]: M. Alexander, Beowulf. A verse translation, London.

Overige

Bazelmans, J., 1991: Strijd in Beowulf. In: J. Bazelmans (red.), *Krijgshaftigheid in de pre- en protohistorische samenlevingen van noordwest-Europa*. Verslag van een symposium (= IPP-pionier), 1991, 3-18.

Bazelmans, J., 1999: *By weapons made worthy. Lords, retainers and their relationship in Beowulf* (= Amsterdam Archaeological Studies 5). Amsterdam.

Bazelmans, J., 2000: Een laat-Romeins bewoningshiaat in het Nederlandse kustgebied en het voortbestaan van de Friezenaam. *JVT* 76-82, 14-75.

Boeles, P.C.J.A., 1906: De opgravingen in de terp Hoogeteintum. *De Vrije Fries* 20, 390-430.

Boeles, P.C.J.A., 1951: *Friesland tot de elfde eeuw. Zijn vóór- en vroege geschiedenis*. Tweede druk. 's-Gravenhage.

Bokamba, E.G., 2014: Multilingualism as a sociolinguistic phenomenon: evidence from Africa. In: E.C. Zsiga, O.T. Boyer & R. Kramer (eds.), *Languages in Africa. Multilingualism, language policy, and education*, Washington, 21-48.

Bosman, A.V.A.J., 2016: *Rome aan de Noordzee. Burgers en barbaren te Velsen*. Leiden.

Driel-Murray, C.v. & J. van der Plicht, 2016: Het gelijk van Boeles: schoenvondsten uit de Friese terpen. In: A. Nieuwhof (red.), *Van Wierhuizen tot Achlum. Honderd jaar archeologisch onderzoek in terpen en wierden* (= JVT 98), Groningen, 171-180.

Egmond, W.S. van, 2005: Radbod van de Friezen, een aristocraat in de periferie. *Millennium* 19/1, 24-44.

Erdrich, M., 2001a: Wirtschaftsbeziehungen zwischen der Germania inferior und dem germanischen Vorland – ein Wunschbild. In: T. Grünwald (hrsg.), *Germania inferior. Besiedlung, Gesellschaft und Wirtschaft an der Grenze der römisch-germanische Welt* (= Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanische Altertumskunde 28), Berlin/New York, 306-335.

Erdrich, M., 2001b: *Rom und die Barbaren. Das Verhältnis zwischen dem Imperium Romanum und den germanischen Stämmen vor seiner Nordwestgrenze von der späten römischen Republik bis zum Gallischen Sonderreich* (= Römisch-Germanische Forschungen 58). Mainz am Rhein.

Es, W.A. van, 1970: Paddepoel, excavations of frustrated terps, 200 BC - 250 AD. *Palaeohistoria* 14, 187-352.

Es, W.A. van, 1990: Dorestad centred. In: J.C. Besteman, J.M. Bos & H.A. Heidinga (eds.), *Medieval archaeology in the Netherlands*. Assen/Maastricht, 151-182.

Es, W.A. van, 2005: Romeinse importen in de wierden van Groningen en Friesland. In: E. Knol, A.C. Bardet & W. Prummel (red.), *Professor van Giffen en het geheim van de wierden*, Veendam/Groningen, 167-181.

Galestin, M.C., 2000: Winsum-Bruggeburen, first report on the excavation. An early Roman outpost among the Frisians? Part one: the Roman coins. *Palaeohistoria* 41/42, 225-236.

- Galestin, M.C., 2002a: Winsum-Bruggeburen, second report on the excavation. The Roman pottery. *Palaeohistoria* 43/44, 435-468.
- Galestin, M.C., 2002b: Winsum-Bruggeburen, third report on the excavation. Bronze and other Roman finds. *Palaeohistoria* 43/44, 469-482.
- Galestin, M.C., 2008: *Frisii and Frisiavones*. *Palaeohistoria* 49/50, 687-708.
- Geary, P.J., 2002: *The Myth of Nations: The Medieval Origins of Europe*. Princeton/New Jersey.
- Gerrets, D.A., 2010: *Op de grens van land en water. Dynamiek van landschap en samenleving in Frisia gedurende de Romeinse tijd en de volksverhuizingstijd* (= GAS 13). Groningen.
- Gerrets, D.A. & J. de Koning, 1999: Settlement development on the Wijnaldum-Tjisma terp. In: J.C. Besteman, J.M. Bos, D.A. Gerrets, H.A. Heidinga & J. de Koning (eds.), *The excavations at Wijnaldum. Reports on Frisia in Roman and Medieval times. Volume I*, Rotterdam/Brookfield, 73-124.
- Giffen, A.E. van, 1944: De Romeinse castella in den dorpsheuvel te Valkenburg aan den Rijn (Z.H.) (Praetorium Agrippinae I). De opgravingen in 1941. *JVT* 25-28, 1-316.
- Haarnagel, W., 1979: *Die Grabung Feddersen Wierde. Methode, Hausbau, Siedlungs- und Wirtschaftsformen sowie Sozialstruktur* (= Feddersen Wierde Bd. 2). Wiesbaden.
- Halbertsma, H., 1966: The Frisian kingdom. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 15-16, 69-108.
- Halbertsma, H., 2000: *Frieslands oudheid. Het rijk van de Friese koningen, opkomst en ondergang*. Utrecht.
- Haseloff, G., 1981: *Die germanische Tierornamentik der Völkerwanderungszeit* (= Vorgeschichtliche Forschungen 17). Berlin/New York.
- Heidinga, H.A., 1997: *Frisia in the first millennium. An outline*. Utrecht.
- Hiddink, H.A., 1999: *Germaanse samenlevingen tussen Rijn en Weser, 1ste eeuw voor - 4de eeuw na Chr.* Proefschrift Universiteit van Amsterdam.
- Ijssennagger, N.L., L. Megens & A. Willemsen, 2013: Van Wijnaldum tot Maastricht. Een onderzoek naar de herkomst van vroegmiddeleeuwse granaten. *Madoc* 27, 78-86.
- Jobey, I., 1979: Housesteads ware – A Frisian tradition on Hadrians Wall. *Archaeologia Aeliana* 5th series, 7, 127-143.
- Kleemann, J., 2009: Der Krieger im Grab. Germanische Gräber mit Waffen. In: S. Burmeister & H. Derks (hrsg.), *2000 Jahre Varusschlacht Konflikt*, Stuttgart, 89-96.
- Knol, E., 1993a: *De Noordnederlandse kustlanden in de Vroege Middeleeuwen*. Groningen (dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam).
- Knol, E., 1993b: De kerstening van Noord-Nederland in het grafritueel weerspiegeld? In: E. Drenth, W.A.M. Hessing & E. Knol (eds.), *Het tweede leven van onze doden* (= Nederlandse Archeologische Rapporten 15), Amersfoort 1993, 61-74.
- Knol, E., 2001: Carolingian weapons from the Northern Netherlands, particularly from the cemetery of Godlinze. In: B. Arrhenius (ed.), *Kingdoms and regionality* (= Theses and Papers in Archaeology B6), Stockholm, 115-120.
- Knol, E., 2009: Anglo-Saxon migration reflected in cemeteries in the Northern Netherlands. In: D. Quast (ed.), *Foreigners in early medieval Europe. Thirteen international studies on early medieval mobility* (= Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 78), Mainz, 113-129.
- Knol, E. & X. Bardet, 1999: Carolingian weapons from the cemetery of Godlinze, the Netherlands. In: H. Sarfatij, W.J.H. Verwers & P.J. Woltering (eds.), *In discussion with the past*, Amersfoort, 213-225.
- Koning, J. de, 2018: *Trans Flehum*. Wijnaldum, Den Burg, Texel, Westergo: het Vlie als verbinder en grens. In: A. Nieuwhof, E. Knol & J. Schokker (red.), *Fragmenten uit de rijke wereld van de archeologie* (= JVT 99), Groningen, 146-156.
- Lampen, A., 1999: Sachsenkriege, sächsischer Widerstand und Kooperation. In: C. Stiegemann & M. Wemhoff (hrsg.), 799. *Kunst und Kultur der Karolingerzeit. Karl der Große und Papst Leo III. in Paderborn, Mainz*, 264-272.
- Langen, G.J., de, 1992: *Middeleeuws Friesland. De economische ontwikkeling van het gewest Oostergo in de vroege en volle middeleeuwen*. Groningen.
- Lanting, J.N., B.W. Kooi, W.A. Casparie & R. van Hinte, 1999: Bows from the Netherlands. *Journal of the Society of Archer-Antiquaries* 42, 7-10.
- Langen, G.J. de & H. Mol, 2016: Terpenbouw en dorpsvorming tussen Vlie en Eems in de volle middeleeuwen. In: A. Nieuwhof (red.), *Van Wierhuizen tot Achlum. Honderd jaar archeologisch onderzoek in terpen en wierden* (= JVT 98), Groningen, 99-128.
- Lebecq, S., 1990: On the use of the word 'Frisian' in the 6th-10th centuries written sources: some interpretations. In: S. McGrail (ed.), *Maritime Celts, Frisians and Saxons* (= Council for British Archaeology Research Report 71), London, 85-90.
- Libero, L. de, 2009: Vae victis! Das Schicksal der Besiegten in der römischen Antike. In: S. Burmeister & H. Derks (hrsg.), *2000 Jahre Varusschlacht Konflikt*, Stuttgart, 280-284.
- Meeder, S. & Goosmann, E., 2018: *Redbad. Koning in de marge van de geschiedenis*. Houten.
- Meier, D., 2014: *Die Unterelbe. Vom Urstromtal bis zur Elbvertiefung*. Heide.
- Moortel, A. van de, 2011: Medieval boats and ships of Germany, the Low Countries, and northeast France - archaeological evidence for shipbuilding traditions, shipbuilding resources, trade, and communication. *Siedlungs- und Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet* 34, 67-104.
- Nicolay, J.A.W., 2007: *Armed Batavians. Use and significance of weaponry and horse gear from non-military contexts in the Rhine delta (50 BC to AD 450)* (= Amsterdam Archaeological Studies 11). Amsterdam.
- Nicolay, J.A.W., 2008: Een zwaard van koninklijke allure in Wijnaldum. In: K. Huisman, K. Bekkema, J. Bos, H. de Jong, E. Kramer & R. Salverda (red.), *Diggelgoud. 25 jaar Archeologisch Werkerbân: archeologisch onderzoek in Friesland*, Leeuwarden, 141-147.
- Nicolay, J.A.W., 2009: Bürger Roms. Germanische Heimkehrer aus dem römische Militärdienst. In: S. Burmeister & H. Derks (hrsg.), *2000 Jahre Varusschlacht Konflikt*, Stuttgart, 258-269.
- Nicolay, J.A.W., 2010: Settlement research and material culture in the northern Netherlands: Herrenhöfe and other evidence of socio-political differentiation. *Siedlungs- und Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet* 33, 119-132.
- Nicolay, J.A.W., 2014: *The splendour of power. Early medieval kingship and the use of gold and silver in the southern North Sea area (5th to 7th century AD)* (= GAS 28). Groningen.
- Nicolay, J.A.W., 2017a: Power and identity in the southern North Sea area: the Migration and Merovingian periods. In: J. Hines & N. Ijssennagger (eds.), *Frisians and their North Sea neighbours from the fifth century to the Viking Age*. Woodbridge, 75-92.

- Nicolay, J.A.W., 2017b: Odin in Friesland. Scandinavian influences in the southern North Sea area during the Migration and Early Merovingian periods. In: B.V. Eriksen, A. Abegg-Wigg, R. Bleile & U. Ickerodt (Hrsg.), *Interaktion ohne Grenzen. Beispiele archäologischer Forschungen am Beginn des 21. Jahrhunderts*, Schleswig, 499-514.
- Nielsen, K.H., 2009: The real thing or just wannabes? Scandinavian-style brooches in the fifth and sixth centuries. In: D. Quast (ed.), *Foreigners in Early Medieval Europe: thirteen international studies on Early Medieval mobility* (= Monographien der Römisch-Germanischen Zentralmuseums 78), Darmstadt, 51-111.
- Nieuwhof, A., 2011: Discontinuity in the Northern-Netherlands coastal area at the end of the Roman Period. In: T.A.S.M. Panhuysen (ed.), *Transformations in North-Western Europe (AD 300-1000). Proceedings of the 60th Sachsensymposium 19-23. September 2009 Maastricht* (= Neue Studien zur Sachsenforschung 3), Hannover, 55-66.
- Nieuwhof, A., 2013: Anglo-Saxon immigration or continuity? Ezinga and the coastal area of the northern Netherlands in the Migration Period. *Journal of Archaeology in the Low Countries* 5, 53-83.
- Nieuwhof, A., 2014: Graven en botten. Menselijke resten in Ezinga. In: A. Nieuwhof (red.), *En dan in hun geheel. De vondsten uit de opgravingen in de wierde Ezinga* (= JVT 96), Groningen, 238-255.
- Nieuwhof, A., 2015: *Eight human skulls in a dung heap and more. Ritual practice in the terp region of the northern Netherlands, 600 BC - AD 300* (= GAS 29). Groningen.
- Nieuwhof, A., 2016: De lege vierde eeuw. In: A. Nieuwhof (red.), *Van Wierhuizen tot Achlum. Honderd jaar archeologisch onderzoek in terpen en wierden* (= JVT 98), Groningen, 83-98.
- Nieuwhof, A., 2017a: Het imago van de Chauken. Plunderende zeeroovers of ondernemende terpbewoners? *Archeologie in Nederland* 1, 26-33.
- Nieuwhof, A., 2017b: Potters and pottery from afar: Some observations on long-distance contacts. In: S. Semple, C. Orsini & S. Mui (eds.), *Life on the edge: Social, political and religious frontiers in early medieval Europe* (= Neue Studien zur Sachsenforschung 6), Braunschweig, 295-303.
- Nieuwhof, A. & T.B. Volkers, 2015: Luxe servies? Terra sigillata ten noorden van de limes. *Archeobrief* 19, 26-32.
- Rieck, F., 2003: De scheepvaart in het Noordzeegebied, 250-850. In: E. Kramer, I. Stoumann & A. Greg (red.), *Koningen van de Noordzee, 250-850*, Leeuwarden, 75-86.
- Rives, J.B., 1999: *Tacitus Germania. Translated with introduction and commentary by J.B. Rives*. Oxford.
- Roymans, N., 1990: *Tribal societies in northern Gaul. An anthropological perspective*. Amsterdam.
- Roymans, N., 2004: *Ethnic identity and imperial power. The Batavians in the early Roman empire* (= Amsterdam Archaeological Studies 10). Amsterdam.
- Roymans, N., 2017: Gold, Germanic *foederati* and the end of imperial power in the Late Roman North. In: N. Roymans, S. Heeren & W. de Clercq (eds.), *Social Dynamics in the Northwest Frontiers of the Late Roman Empire. Beyond decline or transformation*, Amsterdam, 57-80.
- Sablerolles, Y., 1999a: The glass vessel finds. In: J.C. Besteman, J.M. Bos, D.A. Gerrets, H.A. Heidinga & J. de Koning (eds.), *The excavations at Wijnaldum* (= Reports on Frisia in Roman and Medieval times 1), Rotterdam/Brookfield, 229-252.
- Sablerolles, Y., 1999b: Beads of glass, faience, amber, baked clay and metal, including production waste from glass and amber bead making. In: J.C. Besteman, J.M. Bos, D.A. Gerrets, H.A. Heidinga & J. de Koning (eds.), *The excavations at Wijnaldum* (= Reports on Frisia in Roman and Medieval times 1), Rotterdam/Brookfield, 253-285.
- Sanden, W.A.B. van der, 2004a: Terug naar Fluitenberg – over een maliënkolder uit de ijzertijd. *Palaeohistoria* 45/46, 363-375.
- Sanden, W.A.B. van der, 2004b: Een vroeg-Romeins ruitergraf uit Zuidoost-Drenthe. *Palaeohistoria* 45/46, 347-362.
- Steuer, H., 2006: Warrior bands, warlords, and the birth of tribes and states in the first Millennium AD in middle Europe. In: T. Otto, H. Thrane & H. Vandkilde (eds.), *Warfare and society. Archaeological and social anthropological perspectives*, Aarhus, 227-236.
- Strahl, E., 2013: Germaanse kolonisten – Romeinse legionairs: de nederzetting Bentumersiel, in K. Essink (ed.), *Stormvloed 1509 - Geschiedenis van de Dollard*, Groningen, 49-59.
- Taayke, E., 1996: *Die einheimische Keramik der nördlichen Niederlande. 600 v.Chr. bis 300 n. Chr.* (= Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen). Groningen.
- Toorians, L., 2000: *Keltisch en Germaans in de Nederlanden. Taal in Nederland en België gedurende de late ijzertijd en de Romeinse periode* (= Mémoires de la société Belge d'études Celtiques). Bruxelles.
- Toorians, L., 2001: Kelten aan de Nederlandse kust. *Spiegel Historiael* 36, 112-117.
- Tulp, C. & N. Meeks, 2000: The Tjitsma (Wijnaldum) die: a 7th century tool for making a cross-hatched pattern on gold foil, or a master template? *Historical Metallurgy* 34/1, 13-24.
- Ulbert, G., 1977: Die römischen Funde von Bentumersiel. *Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet* 12, 33-65.
- Vlierman, K., 2008: Scheepsfragmenten uit de Romeinse tijd en Karolingische periode. In: J. Dijkstra & J.A.W. Nicolay (red.), *Een terp op de schop. Archeologisch onderzoek op het Oldehoofsterkerkhof te Leeuwarden* (= ADC Monografie 3), Amersfoort, 211-218.
- Volkers, T.B., 2016: Die Terra sigillata aus den friesischen Wurten (mit einem Beitrag von M. Polak). *Palaeohistoria* 57/58, 235-312.
- Vos, P.C. & E. Knol, 2015: Holocene landscape reconstruction of the Wadden Sea area between Marsdiep and Weser. Explanation of the coastal evolution and visualisation of the landscape development of the northern Netherlands and Niedersachsen in five palaeogeographical maps from 500 BC to present. *Netherlands Journal of Geosciences* 94, 157-183.
- Willemsen, A., 2009: *Dorestad. Een wereldstad in de middeleeuwen*. Zutphen.
- Willemsen, A., 2018: Een nieuwe 'Koptische' schaal uit Ewijk. *Archeologie van Nederland* 2/1, 44-47.
- Woud, A. van der, 1998: *De Bataafse hut. Denken over het oudste Nederland (1750-1850)*. Amsterdam.